

‘ספריות’ בית הרמב”ם בין קאהיר ובחלב

מנחם בן-ששון

בני בית הרמב”ם עמדו בראשות הקהילות היהודיות בארצות האסלאם מאמצע המאה השתים-עשרה ועד לראשית המאה החמש-עשרה. הייתה זו שושלת של מנהיגים מלומדים שהמשיכו את המסורת של מייסדה, הרמב”ם, אשר הדגיש את עדיפות הנהגת איש הרוח והיצירה בזמנו על פני הנהגת מיוחסי האבות, דוגמת משפחות הגאונים.¹ מזה יותר ממאתיים שנה מקובלת הדעה, כי הספרים שחיברו בני בית הרמב”ם הוחזקו בשתי ערי המגורים של בני השושלת — בקאהיר ובחלב. ככל שנחשפו אוצרות כתבי היד בספריות העולם, ובהם חיבורים שנכתבו בכתב ידו של הרמב”ם, התחזקה דעה זו וזכתה לתימוכין.² הגורמים שהניעו חוקרים לנסות לאתר את תולדות ‘ספריית’ בית הרמב”ם היו הגילויים של חיבורים שנכתבו בכתב ידו של הרמב”ם והציפייה כי הבנת נסיבות גילויים עשויה להביא

מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב, ‘בית הרמב”ם בהנהגת קהילות ישראל במזרח’, הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. חברים בצוות המחקר: יצחק גילה, רפי גרין, כרמיאל כהן, אמיר מזור ויונתן מרוז. ידידי הפרופ’ ישראל י’ יובל וחגי בן-שמאי קראו את המאמר ועשו הרבה לתיקונו. תודה להם ולצוות מפעל המחקר.

1 ח”ה בן-ששון, ‘הרמב”ם — הנהגת איש הרוח בדורו ולדורות’, בתוך: י’ הקר (עורך), רצף ותמורה, תל-אביב תשמ”ד, עמ’ 301-315; מ’ בן-ששון, ‘הרמב”ם בבית הרמב”ם — בין שמרנות למהפכנות’, בתוך: א’ רביצקי (עורך), הרמב”ם — שמרנות, מהפכנות ומקוריות, ירושלים, תשס”ז [עמ’ 43-62]. ושם הדיון בפרדוקס שבין ראיית הרמב”ם בייחוס אבות ערך נחות, לבין השושלת ההולכת ונוסדת.

2 M. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a. M. 1902, 159-162b; id. ‘Zur Literatur der Maimoniden’, *MGWJ*, 45 (1901), pp. 129-137 אשתור (שטראוס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש”ד-תש”ל, כרך א, עמ’ 117-171; שם, כרך ב, עמ’ 26-32; ס”ד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב”ם, ירושלים תשמ”ט [מהד”צ למהד’ לטשוורת תשי”ב], עמ’ 28-32; ש’ אברמסון, ‘מן בית הרמב”ם ובית מדרשו’, מחקרי תלמוד, ג (תשס”ה), עמ’ 1-28; י’ ינון [= פ’ פנטון], ‘מורשתם הספרותית של צאצאי הרמב”ם’, פעמים, 97 (תשס”ד), עמ’ 5-25. [להלן: פנטון, מורשת].

לחשיפת חיבורים נוספים. מחיבורים אלו עולה תמונתו של העיזבון הספרותי של בית הרמב"ם, שחלקים ממנו נשמרו בשתי הערים – בקאהיר ובחלב.

אין הכוונה ב'ספריית' בית הרמב"ם, או בהיותה מפורזת בקהילות אחרות ב'ספריות' בית הרמב"ם, לספרייה כמובנה הטכני המקובל. 'ספרייה' כמאמר זה היא אוסף הספרים הפרטי של בני משפחת הרמב"ם, שבמרכזו החיבורים בכתבי-ידם של בני המשפחה, ולצידו חיבורים שנכתבו בזיקה ישירה לאוסף הזה, אף אם לא היו חלק מן הספרייה המשפחתית. חיבורים אלו והעוסקים בהם הם חלק מקהילת ה'ספרייה' ומן התופעה התרבותית-החברתית העומדת במרכז הדיון שלהלן.

ככל שמתקדם חקר הגניזות ונחשפים כתבים של בני המשפחה האחרים, מתגלים תחומי יצירה בהיקף רחב ושונה מזה של הרמב"ם. איסוף העדויות וקיבוץ מצביעים על קיומן של ספריות יהודיות באגן הים התיכון בימי הביניים, תופעה שניזונה משינויים במפת היישוב היהודי בגין הגירות, והקרנה על תולדות התרבות של קהילות ישראל. העמדת 'ספריות' בית הרמב"ם במוקד הדיון מאפשרת לבחון, מזווית מיוחדת, את הזיקה שבין הספר לבין המעמד הציבורי של בני המשפחה; את דרכי היווצרותה של ספרייה בחברה היהודית בארצות האסלאם בימי הביניים; את המקום שספרייה יכולה לתפוס במהלך גיבושה של זהות קיבוצית (משפחתית וקהילתית); ואת התוצרים הספרותיים הנלווים לגיבוש ספרייה שכזו.³

א. ספריית בית הרמב"ם בקאהיר

1. ספריית היצירה של הרמב"ם

התשתית לספריית בית הרמב"ם הייתה, באורח טבעי, מהדורות הספרים שחיברו בני המשפחה, ראשונים מהם: איגרת הנחמה של מימון הדיין ותשובותיו בהלכה, שלא שרדו אלא בעותק אחד; אולי משום שנתחברו בעת שמד ובריחה ומעטים היו.⁴ שפר חלקם של חיבורי בנו, הרמב"ם. כמה מהם שרדו בטיוטות וביותר ממהדורה אחת בכתב ידו של המחבר.

3 ראו: מ' פרנקל, 'רשימות ספרים מן הגניזה כמקור להיסטוריה חברתית ותרבותית של היהודים באגן הים התיכון', תעודה, טו (תשנ"ט), עמ' 333-349; מ' סלוחובסקי ו' קפלן (עורכים), ספריות ואוספי ספרים, ירושלים תשס"ו.

4 איגרת הנחמה – כתב יד אוקספורד-בודלי מס' קטלוגי 1315/5 (פוקוק 186), פורסמה עם המקור העברי 2, *JQR*, os, L.M. Simons, 'The Letter of Consolation of Maimun ben Joseph', (1890), pp. 62-101; ובתרגום עברי: ב' קלאר (מהדיר ומתרגם), רבי מיימון הדיין אבי הרמב"ם, אגרת הנחמה, ירושלים תש"ה (לאחרונה ביקשו שניים להוציאה מחזקת ר' מימון: H.A. Davidson, *Moses Maimonides – the Man and his Works*, Oxford 2005, pp. 21-22, D.H. Wasserstein, 'The Date and Authorship of the Letter of Consolation Attributed to Maymun b. Yusuf', *Jerusalem Studies in Arabic*

במשנת הרמב"ם יש התייחסות מפורשת לתהליכי יצירת הספר ולדרכי ההפצה שלו. הרמב"ם הדגיש בכמה מחיבוריו ואיגרותיו את מעמדה הנכבד בעיניו של הספרות הכתובה. דרכי כתיבה של חיבור, ציין, צריכות לעבור כמה נפות עד שיוצא החיבור לרשות הרבים.⁵ מודעות זו עולה גם בהבחנה שהבחין בין כתיבה שהיא העתקה, לבין החיבור, שהוא היצירה עצמה. כשתיאר הרמב"ם את תולדות המסירה של התורה וההלכה הבחין בעקביות בין דורות של מסירה בעל-פה לבין ימים של משבר שבהם החליטה המנהיגות 'לחבר' חיבורים כדי שלא תישכח תורה מישראל. המונח שבו השתמש הרמב"ם ליצירה הוא 'ח.ב.ר.' לעומת העתקה גרידא המתכנה אצלו 'כ.ת.ב.' (משה שהעתיק את התורה לשנים עשר שבטים כ.ת.ב. אותה, מעשה החיבור מתייחס לעותק ראשון).⁶

בדומה הכריע הרמב"ם גם באשר לעבודותיו שלו – עד שלא הגיעה עבודה לבשלות לא הוצאה לקהל. הדברים אינם רק בבחינת נאה דורש; כך קיים הרמב"ם בעצמו כאשר לפירושו לתלמוד ובאשר להלכות הירושלמי, חיבורים שלא נמצאו ראויים לפרסום נשאו במתכונת הטיוטה שלהם, בידי בני משפחת הרמב"ם, ולא הופצו.⁷ כדבריו המפורשים בכמה מקומות, באשר לחיבורים שבידו אך לא הושלמה הכנתם לפרסום: כגון באיגרת לחכמי לונל שבה הצטדק על שלא נענה לבקשתם לתרגם את מורה הנבוכים לעברית: 'ואפילו הפירושים שעשיתי, וכמה עניינים שחברתי בלשנא דרבנן, שהן עדיין אפלות לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור העולם', או כדבריו במכתבו לנהוראי בן הלל הדיין, בהם מצוינים שלושה חיבורים שלא בשלו לפרסום:

and Islam, 32 (2006), pp. 410-418. ודאי שאי אפשר לכלכל את התאריכים שבאיגרת עם תולדות חייו של מימון. אלא שאין בציון משרעת הזמן ראייה לאיחורה יותר מאשר לאיחור העתקה ועדכון, כנהוג, של תאריך לאור זמן ההעתיקה. תשובות ר' מימון שרדו בכתב יד ותיקן, ניאופיטי 11, ופורסמו ע"י א"ח פריימן, 'תשובות ר' מימון הדיין אבי הרמב"ם', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 408-420.

5 'שילת (מהדיר), איגרות הרמב"ם, א-ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' לג-לד (איגרת השמד) [להלן: שילת, איגרות]; שם, עמ' שסב-שסד (מאמר תחיית המתים) מתיאורו את זהירותו בדרך עבודתו עולה ציפיותו מאחרים, ראו: שם, עמ' קלה-קלו (איגרת תימן); 'טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 209-210 (וההפניות לפיהם"ש, להקדמה פרק חלק, ולהקדמה לסדר טהרות); 'בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם, א-ד, ירושלים, תשי"ח-תשמ"ו, ג. סימן שי. [להלן: בלאו, תשובות]; טברסקי, שם, עמ' 241-242, והערה 3; עניינים אלה מוזכרים גם בפתיחה למו"נ. משנה תורה, הקדמה.

6 'י"מ תא-שמע, 'הרמב"ם בין עדות עצמו לדברי פרשניו', מדעי היהדות, 32 (תשנ"ב) עמ' 91-98. הנ"ל, כנסת מחקרים, כרך ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 317-327; ש' ליברמן (מהדיר), הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון מעצם כ"ק, ירושלים וניריווק תשנ"ה [מהדו"צ], הקדמה, עמ' יב; ד' הנשקה, 'הרמב"ם כמפרש דברי עצמו', ספונות, ס"ח ח (כ"ג) (תשס"ג), עמ' 146-159; העיני ד"ר משה לביא כי פרוש של הרמב"ם לתלמוד נזכר ברשימת פירושי תלמוד למסכת סוכה שטרם פורסמה של רב יוסף ראש הסדר (BL Or. 5558 N 20); וראו להלן הערה 26.

וכבר עשינו קנדרסין באותם המקומות אמנם עדין לא יצאו לתכלית הפעולה, כמו שלא הרחיב הזמן לבאר מה שעשינוהו מפרוש הלכות קשות שבכל התלמוד, ולא לבאר הלכות אשר עשינו אותם מהירושלמי על דרך מה שעשה הרב אלו ההלכות מהבבלי לא מצינו פנאי לבארם.⁸

וכך גם העיד עליו, אגב דיבור, אחיינו, אבו אלרצא באשר לדרך שנהג הרמב"ם לסדר את ספריו לאחר השלמתם וקודם להפצתם.⁹

לעומתם, חיבורים שהושלמו ומחברם מצאם ראויים לפרסום יצאו לציבור והופצו.

אף לאחר שהופצו הספרים במהדורה ראשונה, המשיך המחבר לתקן את נוסח ספרו. תיקונים אלה, מהדורות מאוחרות של החיבור, הם היסוד למהדורות המעודכנות של חיבור. בקשתו של הרמב"ם מן הקוראים בחיבוריו, כדרכם של מחברים רבים, שיעירו לו על שגיאות שנפלו או על נושאים שנראו בעיניהם תמוהים בעת הקריאה אפשרה את הדו-שיח המתמשך בין יוצר לקהלו וסייעה לרמב"ם לבחון את תקינות הנוסח שבידיו.¹⁰ אמנם, בעיני הרמב"ם חיבור שהופץ לקהל צריך להיות מתוקן בשלמות, אך פנייתו למעירים ולמתקנים לא הייתה מן השפה ולחוץ. הן הרמב"ם והן צאצאיו דווחו על תיקונים שכאלה, העירו למעירים ולשואלים על שלא נועצו בעותקים מתוקנים, הנמצאים בבית הרמב"ם, ותיקנו במר-ידיהם, בעותקים שבידיהם; דברים שנמצאו בעיניהם ראויים לתיקון.¹¹

מספר העתקות מן העותקים האישיים של חיבורי הרמב"ם נעשו במצרים. רב יוסף ראש הסדר, תלמיד חכם בן-זמנו של הרמב"ם, ציין ברשימותיו שהוא מתכוון לעשות לעצמו

8 האיגרת ללוניל: שילת, איגרות (לעיל, הערה 5), עמ' תקנח; המכתב לנהוראי בלאו, תשובות (לעיל, הערה 5), סימן רנא; שילת, שם, כרך ב, עמ' תרנב-תרנג.
9 להלן, הערה 25.

10 י' קאפח (מהדיר), משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, סדר טהרות, ירושלים תשכ"ז (חתימת פירוש המשנה), עמ' תנה; הקדמה למשנה תורה; וכן באיגרתו לפינחס הדיין (שילת, איגרות (לעיל, הערה 5), עמ' תמז); בלאו, תשובות (לעיל, הערה 5), סימנים ריז, רנב; טברסקי (לעיל, הערה 5) עמ' 14-17. לאלה יש להוסיף: איגרת לר' יוסף, שילת, איגרות, שם, עמ' רפו; שם, עמ' שפב, שצד; איגרת לר' יהונתן מלוניל, שילת, איגרות, שם, עמ' תקג.

11 ראו: ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת — טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגראפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א, עמ' 21-23; מ' בן-ששון, "משנה תורה" לרמב"ם לדרכי יצירת קנון בחיי מחבר' בתוך: קנון וגניזה — לדרכי יצירת קנון בתרבות ישראל (ספר קבוצת המחקר בסכוליון 2002-2005) [בדפוס], בתוך: מ' בן-ששון, י' ברודי, ע' ליבליך וד' שלו (עורכים), פרק ב, סעיף 4 (דרכי הפצה — העברה לחוג קרוב ומשפיע) [להלן: בן-ששון, רמב"ם וקנון]; תיקונים של בני המשפחה בעותקים האוטוגראפיים של פירוש המשנה ובעתקות מאושרות של 'משנה תורה' ראו במאמרים המצוינים להלן, הערות 89-90; על יחסו של הרמב"ם למורשת אביו, ראו כ' כהן, 'מורשת אב בכתבתו ההלכתית של רבי אברהם בן הרמב"ם', מעליות, כה = כרך מיוחד לציין 800 שנה לפטירת הרמב"ם], (תשס"ה) עמ' 184-198; בן-ששון, שם, נספח.

העתקה מספר משנה תורה של הרמב"ם. ברשימה אחרת אף ציין שכוונתו להעתיק את 'משנה תורה' מטופס שבכתב ידו של הרמב"ם:

'החיבור בשני כרכים; חיבור < חלק > א'; המחצית הראשונה של החיבור: מדע, אהבה, זמנים, נשים, קדושה, הפלאה, זרעים. חיבור < חלק > ב', המחצית השנייה של החיבור; עבודה, קרבנות, טהרה, נזיקין, קניין, משפטים, שופטים'.¹² ובהמשך אותה הרשימה: 'החלטתי להעתיק, אם ירצה השם, את משנה תורה מכתב ידו של המחבר... ואם ירצה האל, אכתוב את משנה תורה ארבעה עשר כרך לכל ספר כרך, משורטט עשרים ושלוש שורות בפורמאט של הנייר הבגדאדי מכתבת ידו של המחבר'.¹³

כן ציין רב יוסף העתקות של ארבע מסכתות מפירוש המשנה של הרמב"ם.¹⁴ יש העתקות שזכו לאישורו של הרמב"ם, כיוון שהועתקו מן הספרים שברשות הבעלים, דוגמת זו של ספר המדע וספר אהבה ממשנה תורה, המצויה באוסף הנטינגטון באוקספורד, שבשוליה החתימה: 'הוגה מספרי אני משה בן מימון זצ"ל'.¹⁵ להלן יצינו חמישה עותקים דומים שאף עליהם באה עדות דומה של הרמב"ם כי הוגהו מספריו.¹⁶ נוהל ההעתקה של חיבורי הרמב"ם מן המקור מעיד על מעמדו של הרמב"ם בקהילתו. סופרים מיומנים מבני החוג הקרוב של הרמב"ם, כדוגמת יפת בן שלמה הלוי או שלמה בן שמואל הדיין, העתיקו את 'החיבור' מעותק כלשהו.¹⁷ לאחר השלמת ההעתקה השווה מעתיק, או מגיה, את התוצאה לעותק המקורי. מהלך כזה היה מהיר יותר מהמתנה שצריך היה להמתין מעתיק עד להגעת תורו לקבל את המקור. כאשר בעת ובעונה אחת הועתקו העתקות מעותקי החיבורים נותרה רק ההשוואה לשם הגהה עם המקור וזו הייתה מהירה יחסית. כך גם נשמר העותק המקורי מנזק, שכן נחשף פחות מאשר עותק העומד לפני מעתיק. לאחר השלמת ההגהה זכה העותק המוגה באישור

12 נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 357, תעודה מס' 99 שורות 3-6.
13 אלוני, שם, עמ' 359-360, תעודה מס' 99 שורות 36-41.
14 פירוש המשנה, אלוני, שם, עמ' 335-336, תעודה מס' 97 שורות 39, 52.
15 ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 30-32; ולאחרונה: ש"ז הבלין, הנוסח המוגה והעיקרי של 'משנה תורה' לרמב"ם, בתוך: משנה תורה להרמב"ם, מדע ואהבה, ירושלים וקליבלנד תשנ"ז, עמ' 21-26; י' שילת, רמב"ם מדויק, א, ספר המדע, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' ג-ו, טו-טז. [להלן: שילת, רמב"ם מדויק].
16 ראו להלן הערה 90; וראה: מ' פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 556-557, והערה 151.
17 העתקות שלמה ראו: ש"מ שטרן, 'פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם', תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 74; העתקות קנוניות בידי יפת בן שלמה הפרנס בכ"י הנטינגטון 80 וכן הנטינגטון 217 [משנה תורה], 592; כתב יד בהגהתו של ר' דוד על פי כתב ידו של הרמב"ם הוא כתב יד אוקספורד 395, שנכתב במצרים על ידי ר' שלמה בן ר' שמואל 'הדיין המשכיל' (עותק זה מהווה את נוסח הפנים בפירוש הרמב"ם למשנה מסכת שבת, מהדורת י' שילת, ירושלים תשס"ה [ראו, שם במבוא, עמ' 7-9]).

המחבר והפך לעותק שמכתי שממנו ביקשו רבים ללמוד. עותקים שכאלה הפכו לעותקי מופת, כדוגמת זה שהיה בידי משפחת הרמב"ם בחלב ונשא כתובת הקדשה שכתב הרמב"ם, כדלהלן:

זה החבור היה לתלמיד מבין הרבה עוסק בתורה לשמה ביום ובלילה שמו מ' אלעזר ז"ל ולת' בר פרחיה ס"ט > והיה ותיק ביותר ומדקדק במעשיו ובחכמתו ומת בקוצר שנים בעון הדור ירצה אלהי פעלו ויתן חלקו עם יודעיו < וצוה זה התלמיד ינוח ויעמוד לגורלו שיהיה זה החבור כולו מונח תחת יד בית דין לעולם לא ימכר ולא יגאל ולא יזכה בו אדם אחד לעולם אלא יהיה מוכן ועומד לכל התלמידים להגיה ספריהם מ[מנו] לא לקרות בו תמיד ולא לכתוב ממנו אלא כל הרוצה [להגיה] ספרו ישאל ספר שירצה [= כרך מספרי משנה תורה] מבית דין ויתן משכון כנגד דמיו בבית דין עד שיגיה ספרו ויחזירו. ומצוה לקיים דבריו וא[יש] א[ל] יהי משנה צואה זו וכת[ב] משה[18].

עותק מופת זה של החיבור היה אפוא בידי הרמב"ם ונשמר בקפדנות, כדי שלא יבלו הגרסאות המהימנות שלו. ההעתקה נעשתה בידי סופר מקצועי ומהימן, יפת בן שלמה הלוי, הרמב"ם העיד על ערכה של ההגהה בחתימתו, שמר את העותק הזה בספרייה שלו והיה נאמן לעותק. אין זו נאמנות שנועדה למנוע שימוש בעותק — העותק נמסר לכתחילה לבית דין ויועד על ידי המקדיש אותו, אלעזר בן פרחיה, לשימוש הכול, ובלבד שלא יהיה עותק ללימודים אלא רק עותק מופת לצורכי הגהה. לאחר פטירתו היה העותק בידי אבי כלתו, חותנו של ר' אברהם, רבנו חננאל בן שמואל, והוא זה שהוסיף בסוף כתב היד את שיר השבח לזכרו של הרמב"ם.¹⁹

בבית הרמב"ם הייתה ספרייה לפי הגדרותיה המקובלות: אוסף ספרים רב-כמות המסודר ונשמר בצורה ממוינת ושיטתית, לשם לימוד או שימוש ועזרה לקוראים.²⁰ מעיון

18 כתב ההקדשה (מכתב יד אוקספורד הנטינגטון 577 = הנטינגטון 80 הנזכר בהערה הקודמת) נדון לרוב בספרות המחקר, ויוחס לרמב"ם, ראו: צ"ה עדלמן וי' דוקעס, גנזי אקספרד: ספר כולל פיוטים ושירים ממשורי ספרד הקדמונים, נאספו בבית אוצר הספרים אשר בעיר אקספרד, לונדון ת"ר [= מהדו"צ ירושלים תש"ל]; ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 6 וטבלה xxv; הבלין, (לעיל, הערה 15), עמ' 21-26; להשלמת חתימתו של הרמב"ם על מסמך זה, לחיקוני קריאה ודיון בקשרי המשפחה, ראו: מ"ע פרידמן, 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 295-297 (ובעיקר בשני העמודים האחרונים של המאמר). [הרב קאפח התייחס לדברי הבלין בכרך האחרון של משנה תורה (שופטים ב) במהדורתו, עמ' ט-י].

19 ראו: הבלין, שם, עמ' 22-23 והערה 36; שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 15), עמ' ט-י והערה 49.
20 ע' אלידע, 'הלאמת המידע בצרפת המהפכנית — הפיכת הספרייה המלכותית לספרייה לאומית 1789-1799', בתוך: סלוחובסקי וקפלן (לעיל, הערה 3), עמ' 263; W. Heffening, 'Maktaba', *Encyclopaedia of Islam*, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill.

(Brill Online 2007 http://www.encyislam.brill.nl/subscriber/entry?entry=islam_COM-0639)

ברשימות ספרים בנות זמנו של הרמב"ם, חלקן מעידות על אוספי ספרים פרטיים של מלומדים ורופאים, עולה תמונה של כמות, מגוון, שיטתיות בסידור אוספי הספרים ועדויות ספורות על נסיבות השאלה ותנאיה. מקומה המרכזי של ספרייה שכזו בחיי בעליה וקהילת הספר הקרובה אליו עולה כבדרך אגב במכתבי גניזה, שבהם מתוארת השאלת ספרים לשם העתקתם כמו גם רכישות ממוקדות ומכוונות של ספרים. הללו נועדו להשלמת ספרים חסרים. מודעות כזו להיבטיה השונים של הספרייה הפרטית, באה גם ב'צוואת' אבי המתרגמים יהודה אבן תיבון לבנו, גדול המתרגמים, שמואל, והם בני דורו של הרמב"ם:

1. כמות הספרים — 'כבדתך בהרבות לך ספרים. ולא הצרכתך לשאול ספר מאדם כאשר אתה רואה רוב התלמידים ישוטטו לבקש ספר ולא ימצאו. ואתה שבח לאל! משאל ואינך שואל. וברוב הספרים יש לך שניים ושלישים'.
2. איסוף ומיון נושאי — 'ויותר עשיתי לך ספרים מכל החכמות. הייתי מקוה שתמצא ידך קצת לכולם' 'וסדר הכל סדר נאה כדי שלא תיגע לחפש ספר כשאתה צריך אליו. ושתדע מקומו מן הארמרים והתיבות. ואם היית כותב ספרי כל בית מן הארמרים באגרת, ותשימנה בבית ההוא, כדי שאם תחפש ספר תראה באגרת באי זה בית הוא, קודם שתבלבל הספרים, היתה זריזות נאה! וכן תעשה בתיבות'.
3. הכנת קטלוג — 'וכן עיין במזכרת ספריך תמיד כדי שתזכור מה שיש אתך מן הספרים'.
4. הטיפול והשימור של הספרייה — 'ופקוד ספריך העבריים בכל ראש חודש. והעבריים פעם בשני חדשים. והכרכים הקשורים פעם בשלושה חדשים... ועיין בעלים אשר בכרכים ובאגורות ושמרם! ואל תבז להם. כי יש בהם חמודות גדולות ממה שקבצתי וכתבתי. ואל תאבד כתב ולא אגרת מכל מה שהנחתי'. 'וכסה הארמרים בתביט כסוי יפה. ושמור אותם מן המים מלמעלה ומן העכברים ומכל נזק כי הם אוצרך הטוב'.
5. קהילת הספרייה, מדיניות השאלה אל מול שמירת האוסף — 'ואל תמנע מלהשאל ספריך למי שאין בידו יכולת לקנות ספר. ובלבד שהוא מובטח שיחזירם לך. וכבר ידעת מה שאמרו רבותינו בכתובות בפסוק "הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד". ואל תמנע טוב מבעליו ושמור ספריך שמירה רבה. וכאשר תשאל לאדם ספר כתבהו במזכרת קודם שיצא מן הבית. וכאשר ישיבהו העבר עליו קולמוס. ובכל הפסח וסוכות השב לביתך כל מה שהשאלת מן הספרים לחוץ'.

יהודה העמיד את הספרייה במקום מרכזי בגיבוש התודעה המשפחתית ובעיצוב התודעה היהודית האנדלוסית בעת הגירת המשפחה לפרובנס.²¹

באוספי פירקוביץ', נמצא דף נייר שצורף לעותק כתאב אלאמנאט ואלאעתקאדאט [= ספר האמונות והדעות של רס"ג] שפרופ' אלכסנדר שייבר זיהה ככתב יד הרמב"ם. כתב היד אמנם דומה לסגנון הכתיבה של בני משפחת הרמב"ם ובכתובת הבעלות אפשר לזהות את השמות 'מימון ו'יוסף'. זו רשימת ספרים שייטכן והייתה רשימה מספרייתו של הרמב"ם, ופירוט העיולים שבה בתרגום, כדלהלן:

- 1 קטלוג הספרים [ ] מכלל מה שהיה [ ]
- 2 [ ] תלמוד בבלי: הלכות נשים לרבנו יצחק; מדרש השכם;
- 3 [ ] מכילתא [ ] הלכות מקוצרות;
- 4 [ ] מדרש תהלים; ומתוך הלכות גדולות עותק נוסף של נשים וגזיקים;
- 5 [ ] גמרא [ ] כלומר ברכות ושבת ועירובין ופסחים לר' יצחק;
- 6 לקוטים מתוך [דרושת] על ניר; [ ] יהושע ופוסטים [ ]
- 7 פירוש [ ] לרבינו האי; [ ] שבועות [ ] וספר השבועות לר' האי;
- 8 < בבא > קמא הלכות הרב; מגלה מ < בבא > מצעא; הלכות [ ] ; ספר הירושות;
- 9 ספר העדויות והשטרות; ספר החליצה והגט מתוך ספר [ ] ;
- 10 [ ] ספר על שאלות ופסקי דינים, מגילת ניר [ ]
- 11 [ ] בכתב ידו של שלמה הסוכן, מגילה [ ]
- 12 [ ] זולתם ובהם; לקח טוב, בראשית, אלה שמות [ ] פירושים
- 13 [ ] פירוש < בבא > בתרא; שני עותקים מתוך מילות הלכות גדולות. ודין [ ] על נימוסים.

21 על קהילת הספר, ראו: בן-ששון, רמב"ם וקנון (לעיל, הערה 15), פרק ב (דרכי הפצה — המציגים והנושאים carriers of introduction 'קהילת הספר'); רשימות אינוונטר של אוספי ספרים (מהם של מוכרים), ראו: אלוני (לעיל, הערה 12), עמ' יב-יד; על הספרייה כמותג חברתי של אליטות ראו: פרנקל (לעיל, הערה 3); הנ"ל, 'קאנון וחברה — הקאנון הספרותי ככלי לגיבוש העילית החברתית בחברת הגניזה', בתוך: קנון וגניזה (לעיל, הערה 11); על ספריות הגניזה, ראו: מ' בן-ששון, 'ספריות כבני אדם', עת-מול, 189 (2006), עמ' 10-13; צוואת אבן תיבון: 'אברהמס, צוואות גדולי ישראל, כרך א, פילדלפיה תש"ח, עמ' 8-57, 80-82; לגישה אחרת בהבנת ה'צוואה', ראו: א' בר-לבב, 'בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית', בתוך: סלוחובסקי וקפלן (לעיל, הערה 3), עמ' 201-224. דו"ח עקיף על הספרים שבספריית שמואל אבן תיבון בא במכתבו של הרמב"ם לשמואל, ראו: שילת, איגרות (לעיל, הערה 5), עמ' תקנב; על הספרות שהייתה בידי חכמי לונלי, ששלחו את השאלה על האסטרוולוגיה לרמב"ם, ראו: S. Sela, 'Queries on Astrology: Sent from Southern France to Maimonides: Critical Edition of the Hebrew Text, Translation and Commentary', *Alef*, 4 (2004), pp. 89-190.

14 [ ] [ ] וסידור לתשעה באב [ ] .

15 [ ] הקידושים לרב שמואל.²²

מצד זמנם, כל הספרים יכולים להיות לפני הרמב"ם או מי מצאצאיו. הרכב הספרים דומה למצוי בספריות למדנים בני זמנו. מכתבי הרמב"ם עולה שספרייתו כללה חיבורים מפרי עטו לצד ספרי יסוד של התחומים השונים שבהם עסק. לא הייתה זו ספרייה להשאלה אף על פי שעותקי מופת שלה הושאלו לצורך הגהת העתקות. אף שבחיבוריו הרמב"ם לא חשף את מקורותיו בפרוטרוט ובמשנה תורה אף הכריז את הסיבה לכך, חיבוריו מעידים על הספרים שבהם נעזר ושלבטח נמצאו בספרייתו הפרטית. מתוך הספרייה הפרטית הזו צמחו 'ספריות' בית הרמב"ם. הרמב"ם העיד על עצמו, ובדומה לכך העידו בני דורו, כי 'משנה תורה' נלמד בבית המדרש שלו, בידי הלומדים היו עותקים נוספים של החיבור או של חלקיו. ריבוי עותקים של חיבור במקום אחד משלים את הידוע על 'קהילת הספר' הסמוכה למחבר שהשכיל להטמיע בה את יצירתו. קהילה זו כללה חבורות של לומדים לאו דווקא במקום אחד, שנוצרת ביניהם שותפות של זיקה למחבר הספרים כיוצר וכבעל סמכות עבורם. זו זיקה המתבטאת בהעתקה, בלימוד, בפרשנות, ובקשרים בין חבורות לומדים. משהתעוררה ביקורת על החיבורים חיזקה הביקורת את קשרי קהילת הספר ויצקה להם רבדים נוספים — קשרים של תוכן בזכות עיון מחודש בספרים המבוקרים וקשרים חברתיים ופוליטיים שתכליתם הגנה על מושאי הביקורת. זו קהילה שבנוסף על היותה מגובשת סביב תוכן עיוני משותף זוכה לחיזוק זהותה הנבדלת על ידי אחרים העוסקים בתכנים דומים אך מתוך עמדה של ביקורת לוחמת.²³

22 כתי"י RNL [= Firkovitch II] Evr.-Ar. 1:127, fol. 1a; אלוני (לעיל, הערה 12), עמ' 328-329, רשימה 95; פרסם את הרשימה לראשונה: W. Bacher, 'Un vieux catalogue', *REJ* 32 (1896), pp. 126-129; וראו: מ' בן-ששון, 'לשאלת מקור האוסף השני של פירקוביץ': הערות על מקורות היסטוריים והלכתיים, מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), עמ' 62, בערכו (הרשום שם מתייחס לעותק אמונות ודעות). [להלן: בן-ששון, מקור האוסף].

הערות לפי מס' השורות: 1 קטלוג הספרים פהרסת אלדפאתר; 2 הלכות רבנו יצחק הלכות הרי"ף (מר כרמיאל כהן העיר כי הרשום בשורה שורה 8: '< בבא > קמא הלכות הרב' מתייחס לרי"ף ורבנו יצחק' דידן יהיה ריצ"ג, ר"י אלבליה או יצחק אחר); 9 ספר העדויות והשטרות לרס"ג; 12 [לקח טוב לטוביה בן אליעזר איש קסטוריה, בן המאה האחת-עשרה.

23 הספרייה הפרטית, ראו: שילת, איגרות (לעיל, הערה 5), עמ' תקנב-תקנד, רמז למה שנמצא בספרייתו בתחום הרפואה והפילוסופיה. ספרייה אופיינית למשכיל בעל אמצעים סבירים, שלא זכה בצאצאים שיהיה להם עניין בספריית אביהם הוצאה למכירה וגם ממנה אפשר להסיק על המצוי בידיים פרטיות של רופא, בן זמנו ומקומו של הרמב"ם, ראו: ד"צ בנעט, 'ספריות של רופא במצרים בימי הרמב"ם', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 171-185; אלוני (לעיל, הערה 12), עמ' 241-251, רשימה 64.

על דרך ההיווצרות של קהילת הספר הרחבה בעקבות הפולמוסים, ראו: בן-ששון, רמב"ם וקנון (לעיל, הערה 11), פרק ג (מינוף והעצמה, הפולמוסים: משבר 'קטן' — משבר 'גדול': 1. משבר 'קטן' — פולמוסי הרמב"ם כמקדמים). וראו להלן הערות 41 ו-46 (דיד הראשון).

דפוס התנהגות כזה מעיד על זיקה תכופה ועניינית בין מחבר לבין לומדים. כך העירו על הראב"ם:

כדבר הזה קרה לרבנו [= הרמב"ם] רוצה לומר: אביו [= של הראב"ם], עם אדם שהיה בא מקאהיר לפסטאט לבית מדרשו... וכשבא לבית המדרש נזדמן מאמר בחיבור ופירושו [= הרמב"ם] לתלמידים לפי פשוטו והוראתו. ועל המאמר הזה יש משא ומתן בתלמוד. העיר אותו בעל תלמוד את רבנו על כך ורצה שימסור מה שנאמר בקשר עם אותו מאמר [בתלמוד]. השיב לו ז"ל, בלשון הזה: לו היתה מחשבתי שאפרש את החיבור בתלמוד — לא כתבתי חיבור.²⁴

העתקה שכזו, בחוג המשפחה הייתה גם ההעתקה שהעתיק אחיינו של הרמב"ם, בן אחותו, יוסף שכונה אבו אלרצא, את חיבורו הרפואי של דודו הרמב"ם פצול מוסי. בסוף העתקה כתב היד באה ההערה הבאה:

נשלם ספר הפרקים שנבחרו ע"י רבנו משה בן עובד אללה הישראלי הקרטובי על הרפואה העתקתי את החיבור הזה מתוך ספר מעצם כתב ידו של אביר-מעני [= מעלי] יוסף בן עבדאללה והוא בן אחותו של המחבר הנ"ל ומצאתי כתוב שם: 'העתקתי את המאמר כ"ה אחרי פטירתו של אדוני הרב דודי מצד אמי ובטרם הספיק לסדרם כשם שעשה זאת בשאר המאמרים הקודמים כי הוא נהג לכתוב כמו ידו ואח"כ העתקתי אני את דבריו באותיות ברורות וקראתי את הנעתק לפניו העתק המאמרים אלה הושלם בשנת תר"ב [להג'רה = 1205] ולה' שבחה והודיה.²⁵

בבית הרמב"ם נשתמרו לא רק הנוסחים האחרונים של חיבוריו כי אם גם הטיטות שלהם, ובכלל זה טיטות שלא בשלו לדעת מחבריהן לפרסום. כך עלה בגורלם של הפירוש לירושלמי ושל פירושו של הרמב"ם לתלמוד כמו גם חיבור האגדות שלו.²⁶

התשובות שהשיב הרמב"ם לשואליו זכו סמוך למענה עליהן לשני עותקים — האחד, בכתב יד סופרו של הרמב"ם, נשלח לשואלים, והשני נשמר אצל הרמב"ם. לימים נאספו השאלות לקבצים של תשובות הרמב"ם, שאליהן צורפו גם תקנות שתיקן. כך נהגו בשאלות ובתשובות מי שקדמו לו, מימי הגאונים ועד לרי"ף ולר"י אבן מיגאש. בעוד

24 א"ש הלקין, 'סינוגוריה על ספר "משנה תורה"', תרביץ, כ"ה (תשט"ז), עמ' 413-428, עמ' 418; שילת, איגרות (לעיל, הערה 5), עמ' רנד-רנה.

25 ז' מונטנר (מהדיר), כתבים רפואיים, רבינו משה בן מימון, כרך ב, ירושלים תשנ"ב [מהדו"צ], פרקי משה (ברפואה) בתרגומו של ר' נתן המאתי, עמ' xxiii-xxii (בדיונו על אודות כ"י גותה 1937).

26 ראו י"מ תא-שמע, 'פירוש הרמב"ם לתלמוד; חידה ודרך פתרונו', בתוך: שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 299-305; תא-שמע, (לעיל, הערה 7), עמ' 309-316; ליברמן (לעיל, הערה 7).

שתשובות בודדות, אוטוגאראפיות ומועתקות, שרדו לרוב ובעיקר בגניזות קאהיר, העותקים שבהם שאלות רבות ובלשונות המקור, ספורים. שלושה המשובחים שבהם מצביעים על מקור שהיה בבית הרמב"ם.

עותק אחד, ובו מאתיים עשרים ותשע תשובות, היה בידי ר' סעדיה אבן דנאן בשנת 1474, מאוחר יותר החזיקו בו ר' יעקב ששפורטש ור' מרדכי תמה שתרגם לעברית את התשובות בערבית והוציאן לאור בכרך בכותרתו 'פאר הדור'. עותק זה הגיע לידי הרב דויד סימונסן והוא מצוי כיום בספרייה בקופנהגן. בעותק שני, אף הוא באותה הספרייה בקופנהגן, מאה ואחת-עשרה תשובות רמב"ם ומאה ושמונה תשובות ראב"ם נכתב בסמוך לפטירת ר' אברהם (1237). סביר שמקורו של העותק הזה היה כתב יד מקובץ של תשובות 'בית הרמב"ם' שבו היו הערות של הראב"ם. כתב היד דומה להם, אך נופל מהם בכמותו (ובו ארבעים וחמש תשובות) והוא קטוע, אך מדויק יותר מן העותק שבא מר' סעדיה אבן דנאן. פרופ' יהושע בלאו מציע: 'אולי נכתב במצרים'. עותק זה נמצא באוקספורד, באוסף הבודליאנה. עותקים מרובי-תשובות אלו, שבהם נשמרו קבצים רבים של תשובות באגדים דומים, מעידים על כך שהיה להם מקור קודם. והדברים מתאשרים מכתבי מעתיקים שהעידו כי העתיקו ממקור אוטוגאראפי.²⁷

הפרגמנטים האוטוגאראפיים מבית הרמב"ם, שנמצאו בגניזות קאהיר אינם חלק מן ה'ספריות'. בכלל אלה מנויים: מספר ניכר של שרידי טיטות מחיבורי הרמב"ם וצאצאיו, שאלות בהלכה שנשלחו אליהם ומסמכים — כולם בכתב ידם. הללו לא נשמרו בכונת מכוון ליצור ספרייה או ארכיון של מקורות. כדרך היווצרות הגניזות, גם אלו היו מקום אחסון לדפים שביקשו להיפטר מהם בדרך מכובדת בזכות תוכנם או האות העברית, שבה נכתבו. ממצאי גניזות קאהיר מעידים על עצמם שלפנים היו חלק מארכיון בית דין ומספריות פרטיות. הימצאות השרידים בכתב ידם של בני בית הרמב"ם בגניזה עולה בקנה אחד עם הידוע מעדויות שונות, על מקום המגורים של המשפחה בפסטאט ועל מוקדי הפעילות שלה שם. הבית היה סמוך אל בית כנסת הירושלמים, מקום פעילותם של מוסדות הקהילה בפסטאט. במקום זה נמצאו מרבית שרידי הגניזות.²⁸ הגניזות משקפות, אפוא, את 'החצר האחורית', או 'סל הניירות', של הספרייה

27 על שלושה כתבי היד האלו ביסס בלאו את מהדורתו, ראו: בלאו, תשובות (לעיל, הערה 5), א, עמ' 3-8. מס' כתה"י באוקספורד: נויבאוואר 814; לתשובות ראב"ם, ראו: א"ח פריימן וש"ד גויטיין (מהדירים), תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם [להלן: תשובות ראב"ם], ירושלים תרצ"ח, עמ' ix-x; על קבצי תשובות רמב"ם ועל עדויות עליהם הרחיב מ' בניהו, 'תשובות שאלות לרמב"ם', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ב, חקרי תלמוד, הרמב"ם — כתבים ומחקרים, ירושלים תשמ"ה, עמ' קעה-רלד (ובמיוחד, עמ' קפג-רז). וראו להלן הערות 44 ו-108.

28 ראו: M. Ben-Sasson, 'Ben Ezra Synagogue During the Medieval Period', in: P. Lambert, *Fortifications and the Synagogue – The Fortress of Babylon and the Ben Ezra Synagogue*, London and NY 1995, pp. 200-223, 259-261. הבית, עמ' 205, לאזור בית הנגיד, ראו: שם, עמ' 204-210.

האישית והציבורית של הרמב"ם ושל בני ביתו. כשם שלא היה לרמב"ם עניין בשמירתה של 'פסולת' זו, אף צאצאיו, שסביר שהכירו את מקומות הגניזות בקאהיר ואת טיב תכניהן, לא ביקשו לדלות משם את שנגזר עליו להיזרק. לא היה להם עניין בשמירת מזכרות אלא במה שיש לו מקום בחייהם – הספר במתכונתו השלמה ביותר שנתורה מן המחבר. בכלל הספרים שנשמרו בספרייה במתכונתם השלמה ביותר היו גם אלו שלא הושלמה כתיבתם; הטיטות לא היו בכללם והושלכו.²⁹

2. ראב"ם – מודל הספרייה של השושלת

2.1 בשולי יצירת הרמב"ם

עותקי המופת כמו גם הטיטות האחרונות של חיבורי הרמב"ם שלא בשלו, עברו לבנו יחידו, ר' אברהם. ראב"ם החזיק את חיבורי אביו, למד מהם, ציטט אותם ועדכן בהם את הטעון עדכון. הוא הקדיש לכתבי אביו תשומת לב רבה ועסק בהם עיסוק אינטנסיבי. בעיקר עסק הראב"ם במשנה תורה. מי שלמד בבית המדרש של ר' אברהם ציין את המסורת החיה שהעביר ר' אברהם לתלמידיו – כיצד נלמד משנה תורה בחוג הקרוב לרמב"ם, מה היה הערעור עליו בסמוך לחיבורו ועד כמה הייתה תגובת האב תקיפה ועקרונית למערערים. בחיבוריו, ר' אברהם שב ונזקק בעיקר למשנה תורה – הן לכתחילה, כיוצר הנסמך על מקורות קרובים אליו, שגורים על פיו וסמוכים ל"שולחן העבודה שלו" והן בדיעבד, כשבאות לפניו שאלות על מסורת אביו.

בסמוך לראב"ם, נמשכה עבודת ההעתקה של כתבי הרמב"ם, בעזרת עותקי המופת שהיו אצלו בספרייה. כזה היה עותק המופת של פירוש המשנה שהעתיק בשנת 1224 שלמה הלוי בן שמואל.³⁰

הכרות מעמיקה של כתבי אביו והקשר אליהם אינם רק עניין של בקשות השואלים והיענות הראב"ם כמשיב; כתבי הרמב"ם היו הראשונים שאליהם פנה בבקשו להצביע על מקור להלכה או לרעיון בהגות.

רבים פנו אל ר' אברהם, בראותם בו שומר משמרת אביו, המכיר את 'החיבור', משנה תורה ואת החיבורים האחרים והיכרותו את כתבי אביו סמכותית. כתבי ר' אברהם הם החשובים שבמקורות מחוץ לכתבי הרמב"ם, המתארים את דרכי העדכון של 'משנה

29 על הרמב"ם בגניזה, ראו: הופקינס (לעיל, הערה 11), עמ' 20-21; מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם בגניזה', הרצאה בערב עיון בנושא 'הרמב"ם וגניזת קהיר', האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (יום חמישי, כ' באדר ב' תשס"ה [31 במארס, 2005]); על בני חוגו ומשפחתו, ראו: י' ינון (פנטון), 'עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 78.

30 שטרן (לעיל, הערה 17), עמ' 74 ג/1 על עותק פיהמ"ש שהועתק בידו ועתה הוא מחולק בכתה"י הבאים: נויבאוואר 394-399, 403, 406, ואשר הגיע לבסוף לידי משה בן עובדיה הנשיא (ראו להלן הערה 88); על הערות ותיקונים של ראב"ם בכת"י האוטוגרפי של פירוש המשנה, ראו: שם, עמ' 20-21.

תורה', את חזיתות המאבק של אביו, את הטקסט הנקי של כתבי אביו ולעיתים אף את ההסבר הנכון והסמכותי להבנת כתבי הרמב"ם. בתוכניותיו של ר' אברהם הייתה גם השאיפה להשלים ספר שכינהו 'ספר הבאור לעקרי החבור'.³¹

בארבעים ושבע התשובות שהשיב ראב"ם לשאלות דניאל הבבלי על משנה תורה ועל ספר המצוות, ניכרת מסורת חיה זו בריכוז רב; כתב היד שבו מרוכזות שאלות אלו ותשובות ר' אברהם מצוי עתה באוסף הנטינגטון שבספרייה הבודליאנה באוקספורד.³² מתשובות הראב"ם שם עולה בברור העובדה שהוא החזיק בידו את עותקי החיבורים של אביו: 'והספרים שלכם לא הוגהו יפה'; 'תקנו הספרים שלכם שכבר חזר בו ז"ל ותיקן הספר שלו בידו כך'; 'לא הגיהו הספרים שלכם בטוב וכמדומה לנו שקודם שתיקן אבא מארי זצ"ל הלכה זו העתיקו אותו... ומכל מקום נוסח דבריו המתוקנים בכתב ידו כך'.³³ במקום אחר עולה דרך העבודה של ראב"ם בכתבי אביו: 'וכבר באר זה רבנו זצ"ל בפרק הששי מן הלכות מלכים ומלחמותי[הם] וזהו נוסח דבריו... ומה שנמצא בספר מצות הוא טעות של היסח דעת במרוץ הכתיבה. וכבר תקנתיו עכשיו בנוסח זה... ותקן גם אתה לפי זה...'.³⁴

ואמנם, תיקוניו והערותיו של ראב"ם בשמו, מצויים בשולי עותקים של חיבורי אביו ונראים בעין. דרך הקיבוץ של תשובות הראב"ם וצירופן לתשובות אביו מצטרפת לידוע על דרכי ההעתקה, ההגהה, האיסוף, הגיבוש והלימוד של מסורת אבות בבתי המדרש של הבנים.³⁵

שלושה רבדים מתוספים אפוא על ספרי הרמב"ם בספריית בנו – התיקונים, ההערות הלמדניות והיצירה החדשה שבויקה לחיבורים. תחילתה של היצירה החדשה מתבטאת בשו"ת המתייחסות ישירות לחיבורים; השלב המתקדם יותר הוא זה של פרשנות החיבור; ורבים מבני משפחת הרמב"ם הוסיפו נדבך בדרך של יצירה חדשה לחלוטין המקיימת דיאלוג עם היצירה המקורית. רענון החיבורים בני דור קודם באמצעות

31 כ' גאלדבערג (מהדיר), ברכת אברהם לה"ר אברהם בן הרמב"ם [להלן: ברכת אברהם], ליק תר"ך, סימן ח והערת המהדיר; תשובות ראב"ם (לעיל, הערה 27), סימן קכד, עמ' 210.

32 התשובות להשגות על משנה תורה ורכו בכרך 'ברכת אברהם'; בנוסף לאלה השיב ראב"ם לשאלות על ספר המצוות הללו באו בקובץ 'מעשה נסים'. ראו: כהן (לעיל, הערה 11), הערה 9: 'שני קבצים אלו יצאו לאור על ידי ר"ב גולדברג... לגבי שמותיהם של קבצים אלו יש לציין שהם ניתנו על ידי המו"ל הנ"ל על שם התורמים: אברהם אלבירט כהן ונסים שמאמה... קובץ התשובות 'מעשה נסים' הוא למעשה צירוף של שני קבצים; בסוף התשובה החמישית מסתיים החלק הראשון של קובץ התשובות בעניין ספר המצוות העוסק בתשובות לשאלות בעניין השורשים'. אוקספורד בודלי. קטלוג נויבאוואר Oxford – Bodleian Library MS Hunt. 185, 628.1; ראו: להלן, הערות 60, 63 (מאוספי ר' דויד השני).

33 ברכת אברהם (לעיל, הערה 31), סימן ח, לא, מד.

34 תשובות ראב"ם (לעיל, הערה 27), סימן סד.

35 לתיקונים האוטוגרפיים, ראו: ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 20-21; שטרן (לעיל, הערה 17), עמ' 72-83; לדרך קיבוץ התשובות, ראו: לעיל, הערה 27, ולהלן הערות 44 ו-108.

התיקון, ההערות והיצירה הוסיפה להם ממד של רלוונטיות וסמכות לדור הבא. וכך, המורשת ה'ספרייתית' אינה מזכרת מאובנת המונחת בארגזי הספרים, אלא תשתית ליצירה חדשה ומעודכנת שיש בה נדבך נוסף לעולמם הרוחני של בני הדור. מעתה, עותקי המופת והטיוטות המתקדמות של החיבורים החדשים שנכתבו, תולדת הספרייה המקורית, יצטרפו אל 'ספריות' המשפחה. בעולם היהודי נתפש ר' אברהם כשומר משמרת הספרים של אביו — אליו פנו לברור מסורות הטקסט ומסורות הלימוד.

2.2 יצירת המחבר

יצירתם של בני שושלת בית הרמב"ם אינה מתמצה בחיבורים שהגיבו לכתיבת אבי המשפחה בשלושה המעגלים שהוצעו לעיל. בני השושלת היו יוצרים עצמאיים וחדשנים. רוב יצירותיהם שונות במבנה, בתוכן ומהות העמדות מחיבורי הרמב"ם. דין וחשבון ששלח ראב"ם לנמען שהזמין ממנו עותק של חיבורו לתורה מעיד על מצבו של 'שולחן העבודה' שלו בשנת 1232, והוא מצוי בספריית הבודליאנה באוקספורד:

נוסח שנכתב אצל אברהם ביר' משה הרב הגדול ביר' מימון ... והחבורים אשר התחלתי בהם אחר פטירת אבא מארי זצ"ל דקדוק פירוש התלמוד וספר הביאור לעיקרי החבור עדיין לא מצאתי פנאי להשלים, אבל חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חברתיו, ועל יסודי היראה והאהבה בניתיו, ומספיק לעובדי השם קראתיו, עזרני ה' והשלמתי חבורו ודקדקתי והעתקתי רובו ונעתק לארצות רחוקות מקצתו.

ופירוש התורה ששמעת שמועתו, אמת כי התחלתי בו, ואלו הייתי פנוי מעבודת המלך ועסקים אחרים הייתי משלימו בשנה אחת או שתיים אבל לא אוכל לכתוב בו אלא בשעות קטנות בין ימים רחוקים, שעדיין לא השלמתי דקדוק החבור הראשון השארתי רובו שלם ונגמר, ומעוטו הנשאר בקרוב בעזרת שמים יגמר. ומפני זה לא פירשתי מפירוש התורה שפירשתי אלא קרוב מחצי ספר בראשית, אבל אני עוסק וכשאשלים דקדוק החבור ששלם רובו אשתדל בכל כחי להשלים פירוש התורה... אם יסייעוני מן השמים והמלאכה מרובה והיום והפועלים כדברי ר' טרפון, ורבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום, ואילו היה פירוש הפרשיות שפרשתי מועתק ומדוקדק הייתי משגר אותו אבל הוא עדיין צריך חזרה עליו ודקדוק לעניניו והעתקה לכתיבתו לא יהיה זה עד שאשלים פירוש ספר אחד מה' ספרי תורה ואולי לא יתאחר זה בעזרת איום ונורא ואשגר אליך... אתקמ"ג [= 1232] ישע יקרב.³⁶

דרכי ראב"ם בכתיבה היו כדרכי אביו, הוא הקפיד על ניקיון הטקסט לאחר חיבורו: בדק אותו בדיקות חוזרות ונשנות, הגיהו הגהות חוזרות ונשנות והעתיקו העתקות חדשות עד

36 כת"י אוקספורד, קטלוג נויבאוואר 53; תשובות ראב"ם (לעיל, הערה 27), עמ' 210, סימן קכד.

לקבלת עותק נקי. הספר הופץ למזמינים רק עם השלמת הבחינות השונות. ארבעה החיבורים הנזכרים באיגרת זו היו בדרגה שונה של בשלות להפצה בשנת 1232: פירוש התלמוד וספר הביאור לעיקרי החיבור³⁷ היו במצב ראשוני של כתיבה; פירוש התורה החל נכתב; וספר המספיק הושלם. במהלך חמש השנים שחלפו עד למותו הושלם רק ספר המספיק. פירוש התורה לא הושלם, אך נשאר כעותק בספריית המשפחה ועליו הוסיפו הגהות ותיקונים במהלך השנים.³⁸ אליהם נוסף כתב פולמוס קצר של ראב"ם עם מתנגדי החסידות במצרים, אף הוא בספריית האוניברסיטה באוקספורד, אך הוא מאוספי הגניזה שם.³⁹

לאלה הצטרפו חיבורים שנכתבו בזיקה לחיבורי הרמב"ם בהקשר חדש של עיון, בהם מכתבים וחיבורים שנכתבו במסגרת הפולמוס על כתבי הרמב"ם. פולמוס זה תרם הרבה לחיזוק התודעה בדבר חשיבות כתבי הרמב"ם, סייע להפצתם ולדיון בתכניהם והביא ליצירה עיונית והלכתית של כל אחד מן המחנות. יצירה זו, מוקד עניינה היה פולמוס על תכני לימוד ואורחות חיים, בזיקה למידת הפתיחות הראויה לקהילה המעוניינת להגן על עצמה מפני השפעות זרות ולחזק את סממני הייחוד שלה. שיאו של הפולמוס, שהתרחש בימי הראב"ם, היו הטלת חרם על הלומדים בספרי אביו על ידי רבנים מצרפת והעלאת הספרים שנחשבו מסוכנים באש בפרובאנס. במזרח התמקד הפולמוס בענייני תחיית המתים ובסוגיות הלכתיות.⁴⁰ הן התומכים והן המתנגדים במזרח ובמערב הכירו בסמכותו של הראב"ם. התומכים פנו אליו להביע עמדות ולנקוט במהלכים לבלית פרץ ההתנגדות לספרים.⁴¹ ראב"ם חיבר שני חיבורים מגיבים, במתכונת של רסאלה:

37 הפירוש לתלמוד, אם היה, עדיין לא התגלה אלא שייחן שבין שרידי הפירושים הרבים, בערבית יהודית, לתלמוד אפשר יהיה בעתיד לזהות שרידים מחיבור זה; ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 26). הצעתו של פריימן, שם, עמ' 210, הערה 3 (לעיל הערה 27) והפנייתו לברכת אברהם (לעיל, הערה 31), עמ' 15: 'וכבר פירשתי זה וכיוצא בו בספר הביאור לעיקרי החיבור' כי הוא החיבור המצוי באוסף ביהמ"ד לרבנים בני-ירוק קטלוג אדלר 2379 אינה מתאימה. שכן קטע זה לא נכתב בידי ראב"ם אלא בידי תלמיד שישב בבית מדרשו; ראו: הלקין (לעיל, הערה 24), עמ' 413-428; לקטע מן האיגרת הזו, ראו: שילת, איגרות (לעיל, הערה 5), עמ' רנד; פרידמן (לעיל, הערה 16), עמ' 527-529 (ואולי הוא פירוש לחיבור משנה תורה של אביו). הנשקה סבור שאין המדובר בפירוש עצמאי אלא שכוונתו לעריכה של הפירוש של אביו (ראו: הנשקה [לעיל, הערה 7], עמ' 147-148, והערה 122).

38 ראו: פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויזנברג, לונדון תשי"ח, מבוא, עמ' 21-29; על ההגהות והתיקונים, ראו: ויזנברג, שם, עמ' 41, 51 (בטיפוסים שונים של כתבי יד).

39 S.D. Goitein, 'A Treatise in Defense of the Pietists by Abraham Maimonides', *JJS*, 16 (1965), pp. 105-114 (Ox MS Heb. C 28 fols. 45-46); קטלוג נויבאוואר-קאולי 46-45 (2876).

40 ראו בהרחבה: בן-ששון, רמב"ם וקנון (לעיל, הערה 11), פרק ג (מינוף והעצמה, הפולמוסים: משבר 'קטן' — משבר 'גדול': 1. משבר 'קטן' — פולמוסי הרמב"ם כמקדמים).

41 H.H. Ben-Sasson, 'Maimonidean Controversy', *Encyclopaedia Judaica*, 11, Jerusalem 1972, pp. 745-754; א"ש הלקין, בעקבות רמב"ם — מדברי סגוריו, פרשניו ומבקריו, ירושלים

אלמגור. השחזור שהכניח מאפשר עתה הכנת מהדורות ביקורתיות לכל אחד מן החיבורים. עבודתה של אלמגור העלתה כי העותקים היותר מלאים של מדרשי דוד הנגיד מצויים בספריות אוקספורד, פאריס ופירקוביץ.⁴⁷

ר' עובדיה בן אברהם, הצעיר מן השניים (1228-1265), לא עמד בראשות היהודים. הוא חיבר חיבור חסידי שלם ושמו מאמר הבריכה (אלמקאלה אלחוצ'יה). החיבור המיסטי-הפילוסופי נסמך הרבה על פירוש למסכת אבות של הרמב"ם, ספר המספיק של ר' אברהם, ובעיקר על חלקו האחרון של מורה הנבוכים. חוקר חיבורו של ר' עובדיה, י' ינון-פנטון הגדירו 'כפראפרזה מורחבת לפרקים האחרונים של המורה, שהרמב"ם דן בהם בדרכים להשגת ההשגחה (ענאיה)', תוך הצבעה על הפער האידיאולוגי בין החיבור הפילוסופי של הסב לחיבור הפילוסופי-המיסטי של הנכד. החיבור המלא מצוי, כמרבית כתבי המשפחה, באוספי פוקוק והנטינגטון שבספריית אוקספורד. שרידים מן הגניזה (ובהם דומיננטיות יחידות שלמות מאוסף פירקוביץ), משקפים גרסאות קודמות והעתקות בנות הזמן של החיבור, שסביר שנעשו בחוג משפחת צאצאי הרמב"ם.⁴⁸

אין בידינו חיבורים כלשהם מאת ר' אברהם השני 'החסיד' ראש הישיבה שלתורה' (1246-1310 בערך), בנו של ר' דוד. ימיו היו ימי המשבר של שנת 1301 במצרים הממלוכית, והגזרות שנלוו לו.⁴⁹ אולם מכתב שכתב בשנת 1301 (אתרי"ג לשטרות), כמו גם עדות על תאריך לידתו מצויים בכתב יד פאריס.⁵⁰ כתב היד הזה הוא קובץ מן המאה ה-14 ובו העתקות של כתבים שונים הקשורים בבית הרמב"ם: אגרת של חכמי לונדל; אגרות הרמב"ם; שאלות ותשובות הרמב"ם; שלשלת היחס למשפחת הרמב"ם; ומכתב ששיגרו בני הקהל ברומי על פטירת רבינו דוד הנגיד. המעט ששרד מר' אברהם נמצא אפוא במקובץ עם כתבי בני המשפחה בספרייה הלאומית פאריס.

אחיו של ר' אברהם הנגיד, ר' שלמה בן דוד, הותיר רישום בספריית המשפחה בצינינו על הדף הראשון מכרכי פירוש המשנה שבכתב יד הרמב"ם כי: 'זאת נוסחת המקור [= נסכ'ה אלצל] ושאר [כרכי] המקור אשר בכתב יד רבינו משה זק"ל הם רכוש'.⁵¹

מיצירת ר' יהושע הנגיד (1310-1355), בנו של ר' אברהם, שרדו תשובות ששלח ר' יהושע לבני עדן. לא הייתה זו הפעם הראשונה שבני תימן בכלל ובני עדן בפרט פנו אל בני בית הרמב"ם בשאלות. השאלות והתשובות, שנשארו כותרת כאילו היו חיבור עצמאי 'אלמסאיל', נמצאו בעיקר בחיבורים של יהודי תימן ובכתבי יד שהגיעו מהם לספריות בעולם והיו חלק מקבצי העתקות של חיבורים אחרים, פרי יצירה של מחברים מבני תימן, שעסקו ביצירות הרמב"ם. תשובות אלו שומרות על המסורת המשפחתית מימי ראב"ם: הן התשובות לשאלות שביקשו לברר את מסורת הפסק והנוסח, שבכתבי הרמב"ם והן התשובות האחרות נסמכות בעיקר על כתבי הרמב"ם. מהן עולה כי היה לפניו במצרים העותק המקורי של ספר משנה תורה, כדבריו: 'הנוסח אשר אצלכם אינו נכון, אבל הנכון... ולכן תקנו הנוסח לפי זה, שהרי כל העתקה שאנו מעתיקים אותה אמנם היא מנוסחת המקור אשר בכתב יד המחבר ז'ק"ל'.⁵² בתשובה אחרת השתמש בלשון זהה לזו שבה השתמש דוד, ר' שלמה, כשבא לתאר את ייחוד העותק המשפחתי 'נסכ'ה אלצל': 'אין בנוסחת המקור "אפילו"... אבל הלשון כך... ויש למחוק "אפילו" מן הנוסחים שבידכם'.⁵³ חיבורים אחרים שיוחסו לו עדיין לא נתגלו.⁵⁴

לאור דלות השרידים משני האחרונים בולטת יותר 'נוכחותם' בספרים שהיו חלק מ'ספריית' המשפחה — הותרת שם בשער ספר המעידה על בעלות והשימוש הנרחב בעותקי המקור של כתבי הרמב"ם. יש בסימנים חיצוניים אלו כדי לאשש את רצף החוליות בהחזקה המשפחתית בספרייה, ובהיות הספרייה אחד מן הבולטים שבביטויי הזהות שלה.

47 על חיבוריו של ר' דוד: א' אלמגור, 'נוסח דמשק של הדרשות על התורה המיוחסות לדוד בן אברהם מימוני', בתוך: ח' בן-שמאי (עורך), חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 67-75 [להלן: אלמגור, דמשק]; א' אלמגור, כתבי היד של מדרשי ר' דוד הנגיד, ירושלים תשנ"ה עמ' 17-38. [להלן: אלמגור, כתבי היד] הדומיננטיות של כתבי יד מאוספי פירקוביץ' בשרידי החיבורים של בית הרמב"ם מחייבת בירור נפרד: האם הללו נעשו ממקורות שבספריות במצרים או שהובאו מסוריה כדרך שהובאו כתבי יד מקהילות קראיות שם (על חיסול הקהילה הקראית בדמשק במאה ה-19, ראו: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History*, and *Literature*, II, New York 1972 [repr.], pp. 201-203. על מקורות רבים מדמשק באוסף, ראו: בן-ששון, מקור האוסף (לעיל, הערה 22), עמ' 47-67.

48 פנטון, מורשת (לעיל, הערה 2), עמ' 13-14; P. Fenton, *Obadyah Maimonides, The Treatise*; 14-13 עמ' 113-191. *of the Pool*, London 1981; id. *Deux traités de mystique juive*, Paris 1987, pp. 113-191.

49 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך א, עמ' 84-103.

50 אשתור, שם, כרך א, עמ' 228-230; הציין למכתב, שם, עמ' 118; קטע המכתב, מכ"י פאריס 708 דף טז עמוד א, נדפס בשער הספר ברכת אברהם (ראו: לעיל, הערות 31-32), בסוף סעיף א.

51 ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 6; שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 15), עמ' ד; ראו בהערה שאחרי הבאה.

52 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך א, עמ' 298-300; "רצהבי (מהדיר), תשובות ר' יהושע הנגיד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 126 (המקור הערבי), עמ' 74 (תרגום), סימן כו; במהדורת א' פריימן ו"י ריבלין, 'תשובות הר' יהושע הנגיד מבני בניו של הרמב"ם ז"ל', קבץ על יד, ג (י"ג/א) (ת"ש), עמ' קיא, סימן ל.

53 רצהבי, שם, עמ' 125 (המקור הערבי); עמ' 72 (תרגום), סימן כב; במהדורת פריימן-ריבלין הסימן המקביל (עמ' קו-קז, סימן כו) אינו מפנה לנוסחת המקור; וראו הנשקה (לעיל, הערה 7), עמ' 159-162.

54 פנטון, מורשת (לעיל, הערה 2), עמ' 17; רצהבי (לעיל, הערה 52), עמ' 11-26.

ב. ספריית בית הרמב"ם מקאהיר לחלב

1. דויד בן יהושע השני (1335 – אחרי 1409)

רבינו דוד האהוב הידיד הצדיק החסיד נגיד הנגידים⁵⁵ האחרון לשושלת בית הרמב"ם, אפילו אם לא חש שבפניו המשימה של מי שלא יהיה לו המשך, ידע כי הוא עומד בתקופת משבר. גם ימיו היו ימי התהפוכות במצרים הממלוכית. הבולטים שבאירועי הזמן היו הגזירה של שנת 1354 והרדיפות והמאורעות שנלוו לה.⁵⁶ עבור ר' דויד הייתה תקופה זו מורכבת במיוחד. כסבו, דויד הראשון בן אברהם, נאלץ לנדוד מקאהיר. הוא עבר לסוריה, ושהה בה בשנים 1375-1387.⁵⁷ ר' דויד העביר את החלק שיכול היה להעביר מספריית המשפחה שבקאהיר לקהילת חלב והיה אחראי להעמדתה במרכז חייה האינטלקטואליים של קהילת חלב ולהפיכתה לספרייה לציבור.

דמותו האינטלקטואלית עולה ומתוספת בשנים האחרונות, בעיקר בזכות עבודותיו של פרופ' יוסף ינון-פנטון. דויד מימוני הוא הכותב הפורה ביותר מבין צאצאי הרמב"ם בכל תחומי היצירה התורנית ובעיקר ההגות הדתית וההלכה. הוא 'היה ספוג באידיאולוגיה הרמב"מית וחלק לא מבוטל של כתביו מוקדשים לפירוש משנת הרמב"ם, שאותה שב וביאר במקומות מסוימים במשמעות מיסטית מודגשת'.⁵⁸

רשימת החיבורים שיש להם זיקה לר' דויד כונסה ונערכה על ידי פנטון. היא כוללת את חיבורי אבותיו, בעותקי מופת משובחים, שכנראה הביא עמו ממצרים. בשוליהם של כתבי היד הללו יש עדות לכך שכתבי יד אלה היו בידו. העדות להעברה מאורגנת של חלק ניכר מספריית בית הרמב"ם ממצרים עולה ממקבץ העותקים הכתובים בכתב ידם, שהגיעו לחלב. בין העותקים האמורים נמנים אלה שאושרו על ידי אבותיו של ר' דויד או עותקים שנעשו בחוג בית הרמב"ם. אלה היו, פירוש המשנה שהועתק בידי הרמב"ם; ודויד, כבני המשפחה הקודמים לו, הוסיף בו הערות בכתב ידו;⁵⁹ משנה תורה שהוגה מספרו של הרמב"ם ואושר על ידו; פירושו של ראב"ם לבראשית ושמות; פירוש על משנה תורה וספר המצוות לרמב"ם; שאלות דניאל הבבלי על משנה תורה ועל ספר המצוות ותשובות ראב"ם עליהן, שהעתיקן שמואל בן יהוסף הרב החסיד שחי בימי ר' דויד הראשון.⁶⁰ מורה נבוכים, חמישה מששה סדרי משנה בכתב ידו של הרמב"ם, ספר

55 ויזנברג (לעיל, הערה 38), עמ' תצט.

56 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך ב, עמ' 303-327.

57 ראה אשתור, שם, עמ' 26-27, בהערה 1.

58 פנטון, מורשת (לעיל, הערה 2), עמ' 18.

59 ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 22.

60 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך ב, כן הערה 4, נויבאוואר 628; שטיינשניידר, (לעיל, הערה 2), מס' 159; י' ינון (פנטון), 'פירוש מיסטי לשיר השירים בידו של ר' דוד בן יהושע מימוני', תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 587 [להלן: פנטון, שיר השירים]; רשימה של חיבוריו ראו: י' ינון (פנטון) (מהדיר), מורה הפרישות ומדריך הפשיטות לר' דוד בן יהושע הנגיד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 19-29. [להלן: פנטון, מורה הפרישות] ובהם דומיננטיים השרידים מאוקספורד.

המספיק, כתבי יד רפואיים: פרקי אבוקרט, הנהגת הבריאות והמאמר על הטחורים – כל העותקים הללו הגיעו לספריית האוניברסיטה באוקספורד. חלק אחר מספריית בית הרמב"ם, ובו ככל הנראה עותקי המקור הנקי של משנה תורה, של מורה הנבוכים וחיבוריו השונים של ר' אברהם בנו, נשאר אצל בני משפחה שלא עזבו את מצרים.⁶¹ נוסף על הבאת העותקים לחלב, ר' דויד פנה אל סופרים בני סוריה, בחלב ובדמשק בבקשה שיעתיקו את כתבי בית הרמב"ם, דוגמת פנייתו לסופר צדקה בן עבדיה, שהעתיק בעבור ר' דויד את פירוש הראב"ם לבראשית ושמות והשלימו בחלב ביום כ"ה בשבט אתרפ"ו לשטרות (1375);⁶² שם רכש ר' דויד חיבורים שונים ובהם תשובות הראב"ם לר' דניאל הבבלי ובעליו הראשונים היה צדקה מעתוק בר' ... במרחשוון אתרצ"א לשטרות (שלהי 1379).⁶³

בחלב חיבר דויד את מאמרו על מידות ומשקלות בתלמוד ובתנ"ך.⁶⁴ כמו גם חיבוריו הרבים בהגות ובפרשנות הגותית: 1. תגריד אלחקאיק אלנטריה ותלכין אלמקאצד אלנפסיה (חשיפת האמיתות העיוניות ותמצית הכוונות המעשיות); 2. שרח/תעליק משנה תורה; 3. שרח נוסח התפילה; 4. פירוש הגדה של פסח; 5. פירוש על פרקי אבות; 6. פירוש הפטרות שבתות ומועדים; 7. פירוש לתורה; 8. מדרשים לתורה; 9. פירוש ספר תהלים; 10. איצאח קואעד אלשריעה (ביאור עיקרי הדת); 11. תעליק עלי אלדלאה (פירוש על מורה הנבוכים); 12. מאמר על דרך החסידות; 13. פירוש לרי"ף.⁶⁵ בחלב גם העתיק חיבור אסטרונומי בערבית והשלים עבודתו בשנת 1382.⁶⁶ הוא היה גם המעתיק של תגריד אלחקאיק, פירוש על הלכות קדוש החודש (חובר בשנת 1387 אולי

61 ראו: שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 15), עמ' ו-י ('מה היה גורלו של הטופס המקורי של "משנה תורה"?); והשווה למאמרו של כרמיאל כהן, בכרך זה; אלא שראיותיו של שילת עדיין נראות פשוט הדברים במקורות שהביא לאשש דבריו. על ספרי רמב"ם (לאו דווקא אוטוגרפים או עותקי מופת), בין שאר ספרים חשובים, שנשארו בספריית אברהם סכנרדי במצרים, במאה ה-17, ראו: ש' שטובר (מהדיר), ספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 79-81.

62 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך א, עמ' 301, הערה 3 [נויבאוואר 276]; שטיינשניידר (לעיל, הערה 2), מס' 162b (לעיל, הערה 2), עמ' 135-136; ויזנברג (לעיל, הערה 38), עמ' תצט.

63 ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 29-31; ראה ליד הערה 47 לעיל.

64 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך א, עמ' 301 והערה 5 (נויבאוואר 1521).

65 פנטון, שיר השירים (לעיל, הערה 60), עמ' 588-589; הנ"ל, מורשת (לעיל, הערה 2), עמ' 17-21; הנ"ל, מורה הפרישות (לעיל, הערה 60) ציוני כתבי היד ובהם אלו של אוקספורד בורלי. דומיננטיים ראה ההפניות, שם. ראוי לציון מיוחד כתי" של הפירוש לתפילה (מס' 3 לעיל), הנטינגטון 447, שהיה לפניו בספרייתו של משה בן עובדיה הנשיא (ראו: להלן, הערה 88), בעותק זה נזכרים כמה מחיבוריו האחרים של ר' דויד אגב דיונו בפרשנות נוסח התפילה שקבע הרמב"ם (משנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילה, פרק ב); לאפשרות שחיבר חיבור בהלכה על הרי"ף, ראו: אברמסון (לעיל, הערה 2), עמ' 4-6.

66 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך ב, עמ' 26-27; פנטון, מורשת (לעיל, הערה 2), עמ' 21.

על ידו), ופירוש בערבית למשנה תורה.⁶⁷ בחלב או בדמשק דאג ר' דויד להעתקת 'מדרשי דויד הנגיד' אבי סבו, ההעתקות היו מן הטופס המשפחתי. רוב ההעתקות הללו מצויות בספריית אוקספורד באוסף הנטינגטון.

המהלך שזים באשר למדרשי אבי סבו, מאיר ביתר חדות את מפעלותיו של ר' דויד בחלב ובדמשק. מדרשי אבי סבו, ר' דויד הראשון בן אברהם, היו ככל הנראה נחלת משפחת בית הרמב"ם, שלה הייתה גישה לספרייה המשפחתית בין בהיותה מקובצת במצרים ובין בהיותה מפוצלת בין חלב לקאהיר. הם שהוסיפו בשולי הדרשות, כמו שעשו בחיבורים אחרים, את תורתם ואת הגיגיהם. כך נהג גם ר' דויד השני. נוסח הדרשות שבידינו מועשר הרבה לעומת נוסח היסוד של אבי סבו והרבה מן התוספות היו של הנין, מתוך מה שדרש על יסוד תורת אבותיו. ליצירותיו ולתוספות שהוסיף לחיבורי קודמיו, מצטרפות יוזמות ההעתקה וההפצה שזים. לאחר שהגיע ר' דויד לסוריה וזים מספר העתקות של הדרשות, שנעשו בין השנים 1368-1405, היו הדרשות לנחלת הכלל. עד כדי כך הפכו הדרשות לנחלת הרבים, שר' יעקב הסיקילי, איש דמשק, העתיק הרבה ממדרש ר' דויד לספרו תורת המנחה.⁶⁸

חשובה ביותר לענייננו היא ההמצאה שר' דויד המריץ מחברים להוסיף פירושים ולכתוב חיבורים בזיקה לכתבי אבות המשפחה. כך היה באשר לר' יוסף בן אליעזר טוב עלם, שר' דויד שכנע אותו לחבר פירוש על פירושו של ר' דויד לאבן עזרא, פירוש הידוע בשמותיו: 'צפנת פענח' או 'אהל יוסף'.⁶⁹ בין יוזמותיו הייתה גם זו של תרגומם של ארבעה הפרקים הראשונים של ספר המדע עבור עלא אלדין אלמוקת כדי שהלה יפרש אותם בערבית.⁷⁰

ר' דויד בן יהושע הוא אפוא האחראי למפעל הקמתה של 'ספריית בית הרמב"ם'. מפעל שהיה רב רבדים ורב משמעויות, בחלב. דויד העביר כנראה את חלקי ספריית בית הרמב"ם לשם; דאג להעתקת חיבורים שחסרו לשם הפצת עותקים נוספים; פירש את כתבי בני המשפחה והשלימים; ביקש מאחרים שיפרשו כתבים; וחיבר חיבורים ברוח מסורת בני המשפחה. מפעלו של ר' דויד בחלב הוא שמאפשר את הראיה הרטרופקטיבית באשר לגורל הספרייה במהלך הדורות.

67 פנטון, שיר השירים (לעיל, הערה 60), עמ' 585-586.

68 אלמגור, כתבי היד (לעיל, הערה 47), עמ' 30-38.

69 אשתור (לעיל, הערה 2), שם, כרך א, עמ' 301-302 (כתה"י בספריית מינכן).

70 פנטון, מורשת (לעיל, הערה 2), עמ' 17; הנ"ל, 'הפירוש הערבי של ר' דוד בן יהושע מימוני על "משנה תורה" לרמב"ם', בתוך: בלאו ודורון, מסורת ושינוי (לעיל, הערה 46), עמ' 145-160; ד' בלומנטל, 'תרגום ערבי ללכות יסודי התורה', דעת, 14 (תשמ"ה), עמ' 113-144.

2. 'קהילת הספרייה' של בית הרמב"ם

2.1 היווצרות 'קהילת הספרייה' בימי ר' דויד

מפעלו של ר' דויד מאיר את התופעה התרבותית הרוחשת סביב הספרייה הגרעינית שהביא איתו לחלב. הכתבים המקוריים עוררו עניין והיו למוקד להעתקה. בכך היה אולי מענה לרצונם של מתעניינים ולומדים אך ר' דויד היה יוצר בכוח עצמו. עבודותיו שנכתבו בחלב מצביעות על מוקד עניין הייחודי לו ועל היקף יצירה גדול. בעודו עוסק בענייני ארגון קהל ותקציביו,⁷¹ היה הוא ליזם תרבותי לא רק של העתקה אלא גם של יצירה ושל פירוש, בזיקה למורשת בית הרמב"ם. הוא היה מודע לחשיבות הפצת היצירות בלשון הנוחה גם לערבים כדי לזרז את התקבלותה בחוגים רחבים יותר מחוגי היהודים.

ששת המאפיינים של תבנית ההתגבשות של ספריית בית הרמב"ם באו אצל ר' דויד לבשלות שלא הייתה אצל קודמיו: הוא כנראה טרח והביא, את שיכול להביא אתו ממצרים, כדי לשמור בידו את עותקי המופת המשפחתיים — באלה היה חיזוק לסמכותו של בן השושלת והבטחת קשר של מבקשי תורת אבותיו, אתו. כתיבתו של ר' דויד בשולי העותקים הייתה דומה לאלו של קודמיו; יוזמותיו בהעתקת החיבורים היו הנרחבות מכל מי שהיה לפניו; מפעלותיו של ר' דויד בפירושו לספרי אבות המשפחה הן השליטות בשרידי הכתבים של בני המשפחה; ועוד עלה על קודמיו בכך שזים כתיבת פירושים על ידי בעלי סמכות אינטלקטואלית בני זמנו. חוליית היצירה והפעילות של ר' דויד היא גם העוגן לביצור מסורת המשפחה בארון הספרים שממנו ואילך.

הרמב"ם טרח הרבה ביצירת 'קהילת הספר' — קהילת לומדים ומתעניינים שיש להם זיקה לספר מסוים. הוא יצר ציפייה לקראת השלמת הספרים; דאג להעתקות של חיבוריו סמוך להשלמתם; הנחיל את תכני החיבורים לחוגי מקורבים ובני משפחה במצרים; ליווה את חוגי הלימוד של ספריו והזדרז להשיב לשואלים עליהם ולמתפלמסים אתם.⁷² מאלה מצטייר גרעין הגיבוש של 'קהילת הספר' — חבורה שלמדה את יצירות הרמב"ם ועשתה להפצתם. קהילת ספר זו אינה וירטואלית, חרף היותה פזורה על פני ארצות רבות. היא ריאלית משום שרבים מחבריה קשורים למחבר בהיותם קרובי משפחה, תלמידים או נושאי משרות מוטבים שלו. חלקם הכירו איש את רעהו ואחרים הכירו משמועה, אך דמותו של הרמב"ם מצרפת אותם לקהילת נאמנים שחבור 'משנה תורה' משמש לה תו היכר בחיי היומיום — אותו ילמדו, ממנו יצטטו, עליו יבססו פסקי הלכה ודברי הגות ועל פיו יתנהגו.⁷³ במהלך הדורות התחדדו הגבולות של הקהילה הזו בגין

71 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך א, עמ' 300-302; שם, כרך ב, עמ' 26-30.

72 ראו: בן-ששון, רמב"ם וקנון (לעיל, הערה 11).

73 על היווצרות חוג דומה בפרובנס ודרכי חיזוקו בגיבושו (הרמב"ם מבקש מר' יהונתן כי ימשיך בלימוד הביקורתי של 'החיבור'), ראו: שו"ת הרמב"ם, סימן שי. מעמד דומה היה לכתבי הרמב"ם

הפולמוסים על כתבי הרמב"ם והיא התחזקה בסממנים לוחמניים, שהיו לה כסימני זהות קבוצתית.

ר' דויד בנה את הזהות של 'קהילת הספר' על יסודות 'ספרייתיים' וספרותיים מובהקים. בידוע כי מעמדו, כמעמד קודמיו, יזכה לחיזוק אם כתבי בית הרמב"ם יהיו לתשתית הלימוד וחיי המעשה בסוריה רבתי, הרחיב את מעגלי הנחשפים לכתבי המשפחה בעזרת המהלכים המחושבים שנקט. מעתה הוא איננו רק מהגר מיוחס שעבר ממצרים לסוריה אלא הדמות המעצבת את סדר היום האינטלקטואלי של חלב ושל דמשק, סביב ספריית בית הרמב"ם. יש במהלך כזה יצירת תשתית לממשק רחב ומגוון עם ארון ספרים נושא חותם משפחתי-שושלת. ארון ספרים שקודמים חיברו ועצם ההיחשפות אליו מגרה לעיון וליצירה. ר' דויד מיצה את המהלך והעצים אותו: מיצה — בכך שהעמיד העמדה פאסיבית לרשות הלומדים והיוצרים את חיבורי הקודמים; הוא העצים את המהלך — בכך שניסה ליזום דיאלוג חדש ורלוונטי עם אותם תכנים בעזרת היוזמות לפרשנות שהפעיל על אחרים ושפעל הוא. גרעין הספרייה שהביא ממצרים נשאר ברשותו בעוד מעגלי ההשפעה שלה מתרחבים.

ר' דויד השני יצר דפוס חדש של שימוש בספריית המשפחה לא רק בהעצמה של הפעילות של קודמיו כי אם גם בהמרצת מחברים ליצור סביב ספרי בני המשפחה ובפתיחת הספרייה לציבור רחב. שלא כסבו, שנאלץ לברוח ממצרים לארץ ישראל אך המתין לשעת כושר לשוב למצרים ומימש את חפצו, ר' דויד השני השלים עם הצורך להעתיק את מרכז הכובד של המשפחה לסוריה. משום כך העביר איתו לשם אחד ממקורות הסמכות הבולטים של המשפחה — הספרייה שבה עותקי מקור והעתקות מופת של חיבורי אבות המשפחה. הכרה בהיות הספרייה למקור סמכות מלווה את צאצאי בית הרמב"ם לדורותיהם אלא שבני הדורות הקודמים לא נאלצו לעמוד במבחן הכרעה כאשר לגורל הספרייה. ר' דויד הכריע בעד הגירה ובעד העברת אוצר ספרים אתו.⁷⁴

כיוון שהכרעה זו צריכה להיות מודעת, גם הטיפוח של מקור הסמכות הנווד צפוי להילווה אליה. פעילותו היוזמת של ר' דויד הייתה מכוונת לביצור סמכות הכתבים של בני משפחתו בקהילת חלב, מחוז ההגירה שאליו הגיע, לא רק לשם הבלטה וחיזוק של מקור הסמכות כי אם גם כמרכיב מבדיל של זהות.

מהלך דומה אפשר לראות בקרב כמה קהילות מהגרים באגן הים התיכון בימי הביניים: אצל בני קירואן שהיגרו לפסטאט; בין מהגרי אל-אנדלוס שבדור המוחזק — הרמב"ם

בתימן, ראו לדוגמה: י' טובי, 'תרגומים ומילונים ערביים ל"משנה תורה" לרמב"ם', ספונות, כ [ס"ח ה], (תשנ"א), עמ' 203-222; כוונתי לעסוק בנושא במק"א.

74 סביר כי בין פריטי ספריית בית הרמב"ם שהועברה לחלב על ידי ר' דויד היה גם הכתר הבן אשרי (ראו מאמרו של ח' בן-שמאי בכרך זה). כריכת השניים במשלוח אחד אינה המצאה חדשה. ר' יהודה בוטיני דווח עליה אלא שהוא שייך אותה לר' אברהם מיימוני; ראו להלן, ליד הערות 84-85.

בחווגו במצרים ור' יהודה אבן תיבון בחווגו בפרובאנס. בדוגמאות אלו הזהות המבדלת של המהגרים נשענת על מסורת מחוז המוצא שלהם, על 'ארון ספרים' ייחודי להם ועל פעילות של לימוד ויצירה המתגבשת סביב מרכיבי הזהות הישנים.⁷⁵ דומה לכך היה מהלך התייבות של יהודי ספרד לאחר הגירוש בקהילות השונות. הם הגיעו ותרבותם בידם. כך יכולים היו לשמור על מרכיב זהות מרכזי ואיתן, שיהפוך אט-אט להיות דומיננטי בארצות קליטתם ולהשתלט על מסורות בני המקום.⁷⁶ ההגירה מהווה זרז לחידוד הזהות של קבוצת המהגרים ובתוכם לחידוד מאפייני התרבות הקודמים לה. בעוד שבמחוז המוצא המאפיינים התרבותיים הם נחלת הרוב, במחוז ההגירה הם הופכים לתשתית לגיבוש ציבור המבקש סממני זהות לעומת החברה הקולטת. מנקודת המוצא של מהגר-מנהיג כר' דויד השני, מתפתחת סביב הספרייה קהילת לומדים ויוצרים, והתכנים המיימוניים הפכו למאפיינייה של העיר הקולטת חלב.

2.2 'קהילת הספרייה' בחלב (שלהי המאה ה-15 וראשית המאה ה-16)

'קהילת הספרייה' בסוריה מוכרת בשמות של חלק מחבריה; היו אלה המעתיקים, הבעלים והפרשנים של כתבי בית הרמב"ם: אהרן בן יצחק מלמד, חסן בן יוסף הקאדי, משה בן עובדיה הנשיא. ייתכן כי ר' דויד הצליח במשימת הגיבוש של תודעת זהות תרבותי סביב כתבי הרמב"ם לאור דלות היצירה המקומית בחלב עד לזמנו.⁷⁷

75 מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם (קירואן 800-1057), ירושלים תשנ"ו, עמ' 259, 273; על מורשת ספרד והרמב"ם, ראו: י' בלאו, 'אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב (למה התכוון הרמב"ם כשדבר על מנהג או ביטוי הרווח 'אצלנו')', מסורות, ז (תשנ"ג), עמ' 4-503; בן-ששון, רמב"ם וקנון (לעיל, הערה 11); ר' דרורי, 'ההקשר הסמוי מן העין: על תוצרים ספרותיים של מפגש תלת-תרבותי בימי הביניים', פעמים, 46-47 (תשנ"א), עמ' 82-9; M. Ben-Sasson, 'The So-Called "Golden Age" of Spanish Jewry – a Critical View', in: C. Cluse, *The Jews of Europe in the Middle Ages*, Turnhout 2004, pp. 123-137; לעיל, ליד הערה 21; ובסוף הערה 61.

76 ח"ה בן-ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד', בתוך: ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227; הנ"ל, 'דור גולי ספרד על עצמו', בתוך: הנ"ל, רצף ותמורה, עמ' 198-238; וראו הפרקים בתוך: ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב; מ' אידל (הקבלה הספרדית לאחר הגירוש); י' קפלן (הפזורה הספרדית בצפון-מערב אירופה ובעולם החדש); התסיסה הרוחנית בקהילה הספרדית-הפורטוגלית באמסטרדם במאה ה"ז); הקר, (יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה ה"ט — קהילה וחברה); הנ"ל, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 569-603, [להלן: הקר, הפעילות האינטלקטואלית]; הנ"ל, 'גאון ודיכאון — קטבים בהווייתם הרוחנית והחברתית של יוצאי ספרד ופורטוגאל באימפריה העות'מאנית', בתוך: ר' בונפיל ואחרים (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים [= ספר זיכרון לפרופ' חיים הלל בן-ששון], ירושלים, תשמ"ט, עמ' 541-586; וראו להלן, עמ' 66-67.

77 חכמי חלב היו קשורים עם הרמב"ם בקשרי שו"ת ותלמידו ר' יוסף התגורר שם. על ספרי המאה ה-13 ראו: י' הראל, 'ספרי ארץ' — הספרות התורנית של חכמי ארם צובה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7-3 (חיבורי ר' יהודה אלמדארי על הרי"ף ובהם העדות למקומה של יצירת הרמב"ם כבר במאה

'קהילת הספרייה' לא הצטמצמה לבני זמנו של ר' דויד. משיצא שמעה של הספרייה של עותקי המקור והמופת, היא הפכה למוקד לפנייה לשם בחינת גרסאות ובירורן ולשם העתקות מכתבי היד שבה. הבולטים והחשובים בין בעלי ההלכה במאות ה-15 וה-16 פונים לספרייה ומעידים על בירורים שערכו בעותקי הספרים שב"ספרייה" שבחלב. ש' אסף ליקט בזמנו את העדויות בנות הזמן, על המעיינים בספרים האוטוגרפיים שבחלב, ואחריו שבים ומצטטים חוקרים אותם מקורות.⁷⁸

ר' שלמה העדני ציין על עניינים שבדק:

'... ואין הגהה עליו אפילו בספר מוגה שבא לידי, מוגה מספר כתיבת יד שבצובא בחתימת ידי הרמב"ם ז"ל עצמו בסוף הספר'; '... מוגה מספר מדויק מכתבת יד הרמב"ם ז"ל בעצמו בחתימת שמו בסופו'; '... ואפילו בספר מוגה מספר שכתובה חתימת ידו של הרמב"ם בסופו'.⁷⁹

המבי"ט דיווח:

כי בדקתי הספרים ישנים של הרב יש מהם מאתים וחמש שנים וגם מהספ' שבצובה של כתיבת יד הרב ולא נמצא בו שום הג"ה לא בשמיטה ולא בקדוש החדש אלא כלם כנוסחת הספרי' שלנו.⁸⁰

והרדב"ז העיד על עצמו:

אני בדקתי בכל הספרים הישנים הנמצאים פה מצרים דאתריה דמר הוא ובספר אחד מוגה שאומרים שהוגה מספר שהגיה הוא בעצמו ז"ל [= הרמב"ם] שהוא בחלב עד היום הזה.⁸¹

ה-13, בחיי בני הקהילה), עמ' 337-339 (פירושי ר' שמואל בן נסים מסנות), עמ' 364 (חיבורו של ר' ש' בן יפת הרופא). על פרשנוי המזרחיים של הרי"ף, ששרדו אף הם באוסף הנטיגטון 252 (עתה בספריית הבודליאנה באוקספורד כת"י מס' 438), ועל דרכי השימוש שלהם בחיבורי הרמב"ם, ראו: ע"ד שבט, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 32-53; על הזיקה בין השימוש שעשו פרשני הרי"ף בכתבי הרמב"ם להפיכת חיבוריו לחיבורים קנוניים, ראו: בן-ששון, רמב"ם וקנון (לעיל, הערה 11), הערות 21, 61-66. מן המאה ה-13 ועד למאה ה-16 חסרות עדויות על יצירתם של יהודי חלב. משבא אשתור לצייר את דיוקנה של הספרייה של משכיל יהודי חלבי במאה ה-15 על יסוד ממצא העדויות של בעלים ומעתיקים של ספרים שבאוקספורד, העמיד בה את ספרי הרמב"ם במקום דומיננטי (אשתור [לעיל, הערה 2], כרך ב, עמ' 355-356).

78 ש' אסף, 'ביקורת על: ש' אטלס (מהדיר), קטעים מספר יד החזקה לרבנו משה בן מיימון, יו"ל עפ"י כתב יד כתוב בעצם ידו של הרמב"ם שבספריית בודליאנה באוקספורד, לונדון, ת"ש, קרית ספר, י"ח (תש"א), עמ' 154-155; שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 15), עמ' י-יב; הבלין (לעיל, הערה 15), עמ' 22-25.

79 ר' שלמה עדני, מלאכת שלמה, כלים פרק ב משנה ה; פרק כג משנה ד; נגעים, פרק ו משנה א.

80 שאלות ותשובות המבי"ט, ונציה שפ"ט, ח"א סימן נ (א).

81 שו"ת הרדב"ז, ליוורנו תי"ב, ח"ד, סימן רכה; דפוס וורשא, תרמ"ב סימן א'רצו.

ובדקתי בספרים המדויקים בספר שהוגה מספרו של הרב ז"ל שהיה בחלב וכך כתוב בו בהלכות ממרים מפי השמועה למדו...⁸²

לאלה מצטרפת עדותו של מגיה דפוס ונציה של משנה תורה, ר' אברהם בן ראובן (ראשית המאה ה-16):

בהיות שמצאתי אני אברהם נ' ראובן ביד החכם השלם כה"ר נסים ביבאש יצ"ו ספר רבינו משה מוגה, שהגיה אותו החכם הנזכר מהספר שנמצא היום במדינת חלב מכתבת יד רבינו משה עצמו, כפי מה שהוא מקובל לאנשי הארץ היא.⁸³

ובדומה, ר' שמואל מחלב ששאל את ר' יוסף קארו בצטטו את הנוסח אשר ב'פירוש המשנה שחיבר הרמב"ם ז"ל בכתב ידו הקדושה של המחבר ז"ל פה צובא הנקרא אצל הקהל קדוש מוסתער"ב סראג'.⁸⁴ וייתכן כי הוא שמואל בן משה המערבי שהשתמש בעותק אוטוגרפי זה של פירוש המשנה והותיר חתימתו והערותיו בשוליו לפני שנת 1541.⁸⁵

לאחרונה הודפסה עדותו של ר' יהודה אלבוטיני שדיווח בשנת 1515 על 'כתר ארם צובה' ועל חיבורים אחרים שראה בחלב:

ראיתי הספר הנזכר בבית הכנסת של קהל חלב יצ"ו, הוא ספר כתוב בקלף גדול מוגה ומתוקן ביופי מכתובה אשורית, וראיתי בו הרבה חידושים, ואמרו לי ראשי הקהל יצ"ו שיש קבלה בידם שהוליו שמה הרב ר' אברהם בן רבינו הרב ז"ל ובנו ה"ר דוד בן הרב ר' אברהם זצ"ל שהוא קבור שמה בחלב הנז', ומאז הולין הספר הנז' בידו ונשאר שמה, עם פירוש המשניות של הרב ז"ל מכתבת ידו, עם ה' או ו' ספרים מספרי היד מכתבת ידו של הרב ז"ל, שכל זה ראיתי בעיני בחלב שהם מונחים בתוך היכל אחד מההיכלות של הבית הכנסת הנז', ועל אותו הספר סמך הרב ז"ל.⁸⁶

הקבלה שבידי אנשי חלב אינה מדויקת, שהרי ראב"ם ובנו לא הגרו לעיר זו ואינם קבורים בה, אך עדותו של ר' יהודה בוטיני על כך שגאוות בני חלב היא על שכתבי היד של הרמב"ם בידיהם ועל שראה אותם מצטרפים לעדויות הקודמות באשר לשימושי

82 שו"ת רדב"ז, וורשא תרמ"ב, ח"ה סימן אלף שפב; ונציה תק"ט, ללשונות הרמב"ם, סימן ט.

83 שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 15), עמ' טז.

84 שו"ת אבקת רוכל, לייפציג תרי"ט, סימן כ"ז, דף לא-לב.

85 י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס, עמ' 1286-1287; ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 17; י"צ פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 129-139 (אגב דיון בר' שמואל לירמא, בעל 'לחם יהודה', על פרקי אבות); שטרן (לעיל, הערה 17), עמ' 74-77.

86 ספר יסוד משנה תורה לרבנו יהודה ברבי משה אלבוטיני ז"ל, ספר אבהו, חיפה תשס"ג, עמ' קפה. על חכם זה, ראו א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה ה"ט, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 169.

הספרייה המקומה בחיי הציבור בחלב. יתר על כן, הכריכה שכרך בין ה"כתר" לבין כתבי היד של משפחת הרמב"ם ונסיבות הגעתם לסוריה, סבירה בתוספת התיקונים הנדרשים. ראש היהודים, דויד בן יהושע אמנם לקח איתו לחלב; לא רק את ספרי בני המשפחה אלא גם חלק ניכר מספריית בית הרמב"ם, ספרייה שהייתה קודם לכן גאוותה של הקהילה היהודית במצרים.⁸⁷

בחלב של המאה ה-15 לא רק השוואות נערכו עם המצוי בחלק מספריית בית הרמב"ם שהובאה לשם. הספרייה הזו המשיכה להוות תשתית ליצירה ספרותית 'מיימונית' שלא בידי בני המשפחה. משה בן עובדיה הנשיא בן עבד אלמחסן (1440-1500) בקירוב מראשי משפחת דייין שהיה אב"ד בדמשק העתיק מתוך כתבי היד שבחלב והגיה בהם.⁸⁸ לאלה מצטרפים חיבורים דוגמת הספרים תורת המנחה ותלמוד תורה לר' יעקב בן חננאל סיקילי, חיבורים המצטטים הרבה מספרי ר' דויד הנגיד השני.⁸⁹ בעבודות אלו עדות לכך שחיבורי משפחת הרמב"ם, או עותקים מהם, שהיו ספונים בספריית המשפחה או עותקים מהם, יוצאים להעתקות נוספות ולשימוש הרבים. תהליכים אלה התרחשו סמוך להופעתו של ר' דויד בסוריה. היצירה וההעתקות שבחלב אינן נעצרות באלה אלא ממשיכות בדורות שיבואו.

אמנם, עותקים סמכותיים דומים, שנעשו מתוך השוואה לעותקי המופת של הספרייה, היו מצויים בכמה קהילות נוספות: באלכסנדריה, בירושלים, בצפת, ובמרסיי. הופעתם של חמישה עותקים כאלה, ובהם העדויות על אישורו של המחבר, מעידה על המשך פעילות בדפוסים שנקבעו עוד בימי הרמב"ם, אף אם לא ידוע, לפי שעה, כי נוצרה סביבם 'קהילת ספרייה' תוססת או שהיו למוקד זהות לבני קהילות אלה, דוגמת מה שנוצר בחלב.⁹⁰

2.3 'קהילת הספרייה' בחלב לאחר גירוש ספרד

לא הרי עולמם הרוחני של בני חלב בשלהי המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16 כהרי עולמם בהמשכה של המאה ה-16, לאחר הגעת גלי המהגרים מקרב מגורשי ספרד.

בעוד כתבי משפחת בית הרמב"ם היו גורם מגבש זהות בחלב בימי דויד ובדור שלאחריו, דור לאחר הגעת המגורשים מתגוננת התמונה. לחלק מיוצאי ספרד זיקה ליצירה השכלתנית של קהילות מוצאם ובה פרשני המקרא המסורתיים, חיבורים בחכמת הלשון, חיבורי מדע ורפואה ופרשנות הרמב"ם. אך מוקד העניין השתנה אצל המגורשים ועבר מן הפילוסופיה והמדעים אל הקבלה, זו זכתה לעדנה רבה יותר משלהי המאה ה-16 והייתה דומיננטית במאה ה-17. לעולמם ההלכתי של יוצאי ספרד הוצעה חלופה העולה על זו שהכירו. מעתה עלה חיבורו ההלכתי של יוסף קארו ותפס מעמד בכורה בקרב בני המגורשים. כך נראים הדברים ברשימותיהם של ספרי חלב במאות 16-17, ובעיקר חיבוריהם של ר' שמואל לניאדו 'בעל הכלים' וחתנו ר' אברהם לניאדו, שנחשבו תלמידים-חברים לר' יוסף קארו וברשימת חיבוריו ההלכתיים-הקבליים של ר' חיים הכהן. חיבורו של ר' אהרן גריש מן המאה ה-16 משקף אף הוא את השינוי במוקדי ההתעניינות של בני העיר.⁹¹ העברת מוקד הסמכות ההלכתית והעיונית מן הרמב"ם אל ר' יוסף קארו ואל הקבלה, לא ביטלה לחלוטין את סמכותם של כתבי הרמב"ם וחישיבותם. ואמנם, מסתמנת מגמה לקרוא לתוך כתבי הרמב"ם תכנים קבליים ובכך לעדכן אותו לשפה החדשה ולדברים האחידים שמדברים בהם בני תפוצות המגורשים.⁹² חשיבות כתבי הרמב"ם (להבדיל מצאצאיו) לא בטלה אלא שעתה עמדה מולם חלופה שלימה לזהות הקהילתית-התרבותית הקודמת, שתוכנה משלב הגות והלכה. מוקד הזהות החדשה של בני חלב השתלב עם הזהות החדשה של עולמם האינטלקטואלי של כלל מגורשי ספרד ויש בה משותף רחב למרב קהילות ישראל באגן הים התיכון. מבחנו המעשי יהיה בימי שבתי צבי.⁹³ ספריית בית הרמב"ם, חרף חשיבותה, אינה הביטוי המהותי לזהות הקהילתית שלהם; חשיבות כתבי בית הרמב"ם אינה כזו שהייתה בימי ר' דויד.

- 87 על דרך ביקורתית לקריאת עדותו של אלבוטיני, ראו: כרמיאל כהן בכרך זה.
- 88 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך ב, עמ' 426, 514-515 (כינויו בערבית היה מוסא בן עבד אלמחסן); וראו רשימת 18 ספרים מחיבוריו ומהעתקותיו אצל: ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 16-17, והערות 4 ר-9; שם, עמ' 23-24; על העתקות דמשק הסמכותיות של מדרשי דויד הנגיד, ראו: אלמגור, דמשק (לעיל, הערה 47); הנ"ל, כתבי היד (לעיל, הערה 47), עמ' 77-85.
- 89 אשתור (לעיל, הערה 2), כרך ב, עמ' 364-365; א' הורביץ, 'תורת המנחה לר' יעקב הסקילי ומדרש דוד לר' דוד הנגיד, סיני, נ"ט (תשכ"ו), עמ' כט-לז (ועבודת הדוקטור שלו משנת 1965); ש"ח קוק, ר' יעקב סיקילי וספריו, עיונים ומחקרים, ב, עמ' 273-275; אלמגור, כתבי היד (לעיל, הערה 47), עמ' 35-37.
- 90 אסף, קטעים מספר יד החזקה (לעיל, הערה 78), עמ' 150-153; ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 30-32; ולאחרונה: הבלין (לעיל, הערה 15), עמ' 21-26; שילת, רמב"ם מדויק (לעיל, הערה 15), עמ' ג-ה, י-טז; ומאמרו של כהן בכרך זה.
- 91 על חיבוריהם, ראו: הראל (לעיל, הערה 77), בערכיהם; נ' אילן, פירוש 'מצח אהרן' לר' אהרן גריש, ירושלים תשנ"ו, עמ' 90-100, 177-180.
- 92 ראו: י"י דינסטאג, 'היחס העיוני בין חכמי הקבלה והרמב"ם — ביבליוגרפיה מוערת', בתוך: מ' חלמיש (עורך), דעת הרמב"ם, רמת-גן תשס"ד, עמ' 609-676.
- 93 על מקומם המרכזי של מנהיגי חלב (שהוכרוזו נביאים ונביאות) ובראשם ר' שלמה לניאדו, באירועי 1665-6, ראו: ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, ירושלים תשל"ה, עמ' 206-211; על השינויים שעברו על עולמם הרוחני של יהודי האימפריה העות'מאנית במאה ה-17, ראו: 'הקר, 'כתבי היד העבריים של ד' בטיסט קולבר והמורשת הרוחנית של יהודי האימפריה העות'מאנית', ציון, סב (תשנ"ז), עמ' 347-351 [להלן: הקר, קולבר]; הנ"ל, 'שליחו של לואי הארבעה-עשר בלבאנט', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 25-44; ולהלן הערות 103, 106.

ג. ספריית בית הרמב"ם ברשות הרבים ולרשותם — המאה ה-17

1. מחלב לאוקספורד

הבעלים האחרונים של כתבי היד של פירוש המשנה האוטוגרפי היו בני משפחת דקניש ובני משפחת עבאדי, אלה ואלה אינם מצאצאי הרמב"ם. בשנת 1611 נרכש כתב היד של פירוש המשנה על ידי אברהם בן יצחק הכהן הידוע בשם דקניש, השמות הנוספים הנזכרים על כתב יד זה הם של ישראל ויעקב עבאדי. הם הקדישו את הספרים לקהילה.⁹⁴ ממועד הקדשה מחדשת זו לקהילה ועד לשנות השלושים, נפל דבר בחלב.

בכל מה שתואר עד עתה הסתבר כי חלק הארי של ספריית בית הרמב"ם מצא דרכו לאוספי פוקוק והאנטינגטון שבספריית הבודליאנה באוקספורד. עוד ועוד פריטים מעותקי המופת של החיבורים שהרכיבו את ספריית בית הרמב"ם, כמו גם עותקים מאוחרים שלהם וחיבורים שנתחברו בעקבותיהם ב'קהילת הספרייה', הגיעו אף הם לאותה הספרייה. ההתחזקות אחרי אוספי המשנה הללו שבאוקספורד מובילה לחלב במאה ה-17.

בין השנים 1630-1636 שרת הכומר המלומד אדוארד פוקוק בעיר חלב ככומר במשלחת הסוחרים האנגלית בעיר. הוא המשיך בשירות החוץ שלו בקושטא בשנים 1637-1641. הביורגרף של פוקוק, ליאונרד טוולס, מדווח כי סמוך לאחר בואו של פוקוק לחלב הוא ניסה לשפר את ידיעותיו בעברית בעזרת יהודי בשם שמואל. במהלך אותן שנים התחבר עם יהודים נוספים בקהילה והצליח לקנות מהם כתבי יד ובהם פירוש המשנה לרמב"ם לסדרים נזיקין וקדשים.⁹⁵ פוקוק רכש מספר רב של כתבי יד בעת שהותו בחלב. אוסף כתבי היד שלו נרכש על ידי הספרייה באוקספורד בשנת 1693.⁹⁶

בין השנים 1671-1680 שימש רוברט הנטינגטון (1637-1701) במשרת הכמורה של משלחת המסחר הבריטי. פוקוק, שכבר חזר לאוקספורד, הנחה את יורשו למשרה לתת דעתו במיוחד לכתבי יד הכתובים בידי היהודים בשפה הערבית.⁹⁷ הנטינגטון הצליח לרכוש מאות כתבי יד משובחים ובהם עשרות מספריית בית הרמב"ם, הכוללים את פיהמ"ש לסדר זרעים בכתב ידו של הרמב"ם. את כתבי היד הללו של הנטינגטון קנתה הספרייה הבודליאנית בעת שרכשה את כתבי היד של פוקוק, בשנת 1693. כרכי מועד

94 ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 31.

95 L. Twells, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock*, London 1740, pp. 6-7; על ההדפסה השנייה של החיבור שהתפרסמה בעילום שם, ראה: הופקינס (לעיל, הערה 11), עמ' 15, הערה 2.

96 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, p. v; וראה הנספח בסוף המאמר.

97 הופקינס (לעיל, הערה 11), עמ' 15-17; טוולס (לעיל, הערה 95), עמ' 68; נויבאוור, שם, סעיפים 4-5.

ונשים מפירוש המשנה נדרו מחלב, לדמשק ולצפת עד שנרכשו בידי משפחת ששון ועתה הם בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בירושלים.⁹⁸

1.2 מחלב לפאריס

הציר הקולוניאלי התרבותי סוריה-אירופה (חלב-אוקספורד), שהביא לבציר נאה של כתבי יד בספריית אוקספורד בשלהי המאה ה-17, לא היה רק בידי אנשי הכמורה האנגלים. דגם פעילות זהה היה נקוט גם בידי שליחים מצרפת, שהעשירו את האוספים המלכותיים של לואי הארבעה-עשר — שליחיו של קולבר. פרופ' יוסף הקר הקדיש לתופעה זו כמה ממחקריו ובהם תיאור מסגרת הפעילות ותוכנה.

במיוחד התעכב על פעילותם של שני אנשי כמורה: האב ז'אן-מישל ואנסלב ושל האב יוסף פֶסֶן, שפעלו בשליחותו של קולבר במזרח בשנות השבעים של המאה השבע-עשרה. הקונסול הצרפתי בחלב, דופון (Dupont) המליץ בתזכיר על האב בסון, שניהל אותה עת את המיסיון הישועי בסוריה, להיות השליח לרכישת כתבי יד. בסון נמצא מתאים למשימה, לאור ניסיון מוצלח קודם שלו בחיפוש בבתי כנסת ובספריות של נכבדים יהודים. פרי עבודתו הראשונית של בסון היה: 'חמישים כרכים לערך כולם מצוינים וממיטב המבחר. יש מספר ניכר מהם [הכתובים על] נייר משי או על קלף של עור אייל... המחיר הוא נמוך'.⁹⁹ תזכירים נוספים יצאו לפאריס מן המזרח בשנים 1673-1674, ובהם פירוט של שבעים כתבי יד שנשלחו מחלב ובתוכם ארבעים ושלושה עבריים. לאור משלוחים אלו מיקד קולבר את בקשתו משליחיו, וביקש לתת את הדעת על כתבי-יד עבריים, יוונים וערביים תוך מתן עדיפות לאלו הכתובים על קלף.¹⁰⁰ חמישים וארבע שנים לאחר פטירת קולבר, בשנת 1732, רכש המלך חלקים ניכרים מן הספרייה ובה כ-170 כתבי יד עבריים, אשר שמונים ושלושה מהם נקנו בידי בסון וונסלב בחלב ובאיסטנבול. האוסף המלכותי היה לאוסף הספרייה הלאומית הצרפתית. כיוון שכמה מן הרשימות המקוריות שנלוו למשלוחים נשתמרו, ניתן באמצעותן להתחקות אחר מקורן. אחת מהן היא רשימת כתבי היד שהגיעו מחלב לקולבר בשנים 1673-1674, שנזכרה לעיל.¹⁰¹ הרוב המכריע מארבעים ושלושה הפריטים המנויים שם, הם כתבי יד מן המאות ה-14-16. חיבורי הרמב"ם דומיננטיים בין הפריטים, ובהם:

98 י"מ טולידאנו, ידי משה, צפת תרע"ה, עמ' ii-i; ששון (לעיל, הערה 2), עמ' 31-32; הופקינס (לעיל, הערה 11), עמ' 18-19.

99 הקר, קולבר (לעיל, הערה 93), עמ' 338; על השינוי במעמדה של הספרייה בתקופה זו ועל המשמעות של שינוי זה, ראו: S. Balayé, *La Bibliothèque nationale des origines à 1800*, Genève 1988, pp. 84-99; אלידע (לעיל, הערה 20), עמ' 262-265; ג' הוכנר, 'ראשיתה של הספרייה המלכותית בצרפת — מניעים תעמולתיים ופוליטיים בעידן הדפוס', בתוך: סלוחובסקי וקפלן (לעיל, הערה 3), עמ' 127-140.

100 הקר, שם.

101 הקר, שם, נספח ג, עמ' 363-365.

משנה תורה, פירוש המשנה, מורה הנבוכים, שני פירושים למורה הנבוכים, מילות ההיגיון, פצול מוסי, ספר המסעדים. יתר האוסף שנשלח מחלב נראה כספרייה משכילית משלימה לגרעין הספרים של הרמב"ם: ספרי רפואה ורוקחות, אסטרונומיה ופילוסופיה. מיעוטו של האוסף הם ספרי התנ"ך.¹⁰² הרכב רשימת ארבעים החיבורים שנרכשו באיסטנבול באותה עת שונה ואין בו, ולו חיבור אחד של הרמב"ם.

2. העדות העקיפה על היווצרות הספרייה הרב-דורית

יתרונה של הרשימה מחלב בכך שהיא מוגדרת בתוך אוסף כתבי היד של הספרייה בפאריס. הממצא העולה ממנה ומפועלם של פוקוק והנטינגטון בחלב עשוי להצביע על דפוסי ההיווצרות של 'קהילת הספרייה' של בית הרמב"ם בחלב, בימי ר' דויד בן יהושע, שתוארו לעיל. משהועבר גרעין הספרייה של בית הרמב"ם לחלב ונוספה אליו פעילות העתקה, פרשנות ויצירה, הצטברה במקום 'מסה קריטית' של כתבי בית הרמב"ם. מידע על ההצבר הזה היה נחלת בני קהילות ישראל ברחבי העולם והיו שבאו, או ששלחו שליחים, לשם שימוש באוצרות שבחלב. מה שנתר באוספי הספרים של משכילי חלב והגיע לפאריס, מעיד על התרחבות חוגי המתעניינים בספרים ועל העתקות נוספות של החיבורים אל מעבר לבני בית הרמב"ם, בעיקר בשלהי המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16.

הרשימה בפאריס מצביעה על ההתעניינות בכתבי הרמב"ם בהקשר תרבותי רחב – הקשר עולמי של רופאים או רוקחים, שהשלימו את עולמם הלימודי-המקצועי בלימוד יצירת הרמב"ם. אלא שמן המחצית השנייה למאה ה-16, נוסף על יצירה זו נדבך משלים. פליטים ומגורשים מספרד שהגיעו לקהילת חלב מייצגים עולם רוחני שונה שהצטרפה בו מורשת אנדלוסיה השכלתנית עם קבלת ספרד של מוצאי הגירוש. המורשת האנדלוסית המיימונית אינה זהה להעתקות החיבורים ולסגנון היצירה שהיו מצויים בחלב מימי ר' דויד השני. ברובד החדש מספרד היו פירושי ר' שם טוב אבן פלקירה ומשה נרבוני למורה הנבוכים, יחד עם כתבי ר' יצחק ישראלי, וחיבורי לשון ופרשנות של ראב"ע ורד"ק.¹⁰³ נסגר בכך מעין מעגל של נודדי יצירה של הרמב"ם ובו תהליכים של דו-שיח מתמשך עם יצירות שנחשבו קונניות ולכן זכו להעתקה, לפרשנות ולשימור.

102 הקר, שם, עמ' 363-365; ראה דיונו באפיון הספרייה, שם, עמ' 345-351.

103 'הקר, הפעילות האינטלקטואלית (לעיל, הערה 76), שרטט את העושר של היצירה הזו והעמיד על נוכחות פוחתת של התרבות הערבית-היהודית בה; על הפעילות בחוג אינטלקטואלי זה, ראו גם: מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור נתן הבבלי', בתוך: ר' בונפיל ואחרים (עורכים), תרבות וחברה (לעיל, הערה 76), עמ' 162-165; על מקומה של הקבלה בעולמם של יוצאי ספרד, ראו: הקר שם; 'קפלן, 'ספריותיהם של שלושה רבנים ספרדיים במערב אירופה בעת החדשה המוקדמת', בתוך: סלוחובסקי וקפלן (לעיל, הערה 3), עמ' 225-247. (מן השלישי לא שרדו העדויות על הספרייה היהודית); וראו לעיל הערות 74, 93 ולהלן הערה 106.

כשם שבשלהי המאה ה-14 נפרץ מעגל הלומדים והיוצרים סביב כתבי בית הרמב"ם הודות לפועלו של ר' דויד השני, כך הורחב המעגל אל מעבר לקהילות ישראל שבמזרח במאה ה-17. הפעם הופכת מורשת בית הרמב"ם לנחלת העולם כולו – יהודים ולא יהודים. בעלי הספרים בני חלב (ואולי מנהיגי הקהל שכן חלק מן החיבורים הונחו בהיכלות בית הכנסת), החלו לסחור בהם. שתי ספריות בנו את אוסף כתבי היד היהודיים שלהן במאה ה-17: ספריית האוניברסיטה באוקספורד שבאנגליה וספריית המדינאי קולבר, שלימים תעבור לספרייה הלאומית הצרפתית בפאריס. שתיהן ניזונו מפעילות נמרצת של יזמים ספרייתיים – אנשי כמורה ששרתו את משלחות המסחר האירופיות. חיבורים נוספים אחרים, שלא נרשמו ברשימות שנשלחו לקולבר, הגיעו באותה עת לפאריס והיו לאחר מכן לחלק מאוסף הספרייה הלאומית בפאריס. דוגמה לכך הם פריטים רבים נוספים מכתבי משפחת בית הרמב"ם בספרייה הלאומית בפאריס וכמותם ספרי רפואה במקור ובתרגום. לפי שעה לא הושלם מחקר המקורות של כל החיבורים הללו – חלקם הגיע מחלב. דוגמה לכך הוא הקובץ ובו חיבורי הלכה של הרמב"ם בכ"י פאריס שהועתק בחלב והוזכר לעיל.¹⁰⁴

מדוע השתנה גורל הספריות בחלב במאה ה-17 ומה היה באירועי אותה מאה שהביא את כתבי היד מ'ספריות' בית הרמב"ם להימכר לעבור לספריות האירופיות?

אירועי המאה השבע-עשרה אינם שונים במהותם ממה שקדם לה או היה לאחריה. אין בידינו עדות ללחץ כלכלי חריג ממה שקדם לתקופה זו. בשנים הראשונות של המאה היו אמנם מרידות של הצלאו (celalu), בראש המנהיג הכורדי קאנפולטוגלו (Canpulatuglu) והעיר נהרסה ונבזזה. אבל אירועים בסדר גודל כזה כבר היו בעבר ולא גרמו למכירה כללית של ספרים. מה גם שבעוד שהמצב נרגע כעבור שנים ספורות, מכירת הספרים רק גברה. אין בידינו תיאור הנסיבות המפרטות את מכירת הספרים מחלב, דוגמת תיאוריו של אברהם פירקוביץ' בנוגע לגניזת קהיר, אך שערי הסברים אינם נעלים. קשה יהיה לשייך את ירידת קרנם של כתבי היד לתפוצתם הגוברת של ספרי דפוס, כיוון שבמאה ה-17 הללו לא נפוצו עדיין בחלב כדי כך שייתרו את העתקות החיבורים שהיו בידי הלומדים. הגם שהתחולל משבר קשה בקהילה במאה ה-17, משבר השבתאות, לא ניתן למצוא קשר ישיר בינו לבין נכונות למכירה של כתבי היד.

אין השאלה באשר לנכונות יהודי חלב להיפרד מכתבי היד כדין מכירת נכס, יקר ככל שיהיה. כיוון שספריית בית הרמב"ם בחלב הפכה, לאחר הגירת ר' דויד ובעקבות יוזמה שלו, ליסוד מוסד בתודעת הזהות הקיבוצית הקהילתית של יהודי חלב, תמוה כיצד ויתרו פרנסי הקהילה בחלב במאה ה-17 על נכס מהותי לחייהם ולזהות קהילתם? ידועה העקשנות של בני קהילת חלב, במחצית הראשונה למאה ה-20, בסירובם לאפשר את

104 כת"י פאריס 708 (לעיל, הערה 50). עוד יצוינו: כת"י פאריס 1865 (פירוש הרמב"ם לתלמוד, מסכת ר"ה ובו הפרטים הביוגרפיים על נודדי משפחת מימון); כת"י פאריס 719.2 ובו תשובת רמב"ם; וכת"י הרפואיים: פאריס 253, 1120, 1127, 1173-1176, 1191, 1202, 1211.

העברת כתר ארם צובה משום שהיה לגורם מגבש זהות בקהילתם.¹⁰⁵ אם כך פעלו בעת החדשה, כיצד זה ויתרו על ספריית בית הרמב"ם שהייתה ברשותם?

השינוי במעמדם של כתבי בית הרמב"ם, מפתבים מחוללי זהות מקומית לכתבים בעלי חשיבות משנית בעולמם של בני חלב, מוסבר לאור השינוי שחל במוקד עניינם של בני חלב המהגרים מספרד והמושפעים מהם בקהילתם. העמדת הקבלה וההלכה בנוסח ר' יוסף קארו במוקד עניינם של בני חלב הוריד את כתבי משפחת הרמב"ם ממעמד של מחוללי זהות למעמד של כתבים יקרים, שהשימוש בהם עשוי לפחות. בכך הסבר פורתא לאפשרות שהביאה להירארכיה חדשה בעולמם הרוחני של בני חלב, אך עדיין רחוקה מכאן הדרך לפתיחת שעריהם של אוצרות הספרים ולמכירתם לזרים.

הגורם המכריע במכירת הספרים היו המגמות הקולוניאליסטיות של המעצמות האירופיות – מגמות שדרכי הביטוי שלהן היו שונות: כיבוש, הקמת מאחזים של השפעה, מתן חסות פוליטית לנתינים ותושבי מחוזות החפץ הקולוניאלי, פעילות מסחרית אינטנסיבית והעברת חפצים בעלי ערך עתיק ותרבותי לארצות האם. הקונים היזמים הם שהפעילו את נתיבי ההעברה של הפריטים הללו לאירופה יותר משדחפו לכך המוכרים שנענו ליוזמה. במאה השבע-עשרה חלב השתלבה, דרך עיר הנמל הסמוכה איסכנדרון, במסחר הימי של מעצמות אירופה והפכה מתחנת מסחר יבשתית מסורתית לאחת מערי המסחר החשובות ביותר בסחר הלבנט עם מעצמות אירופה. תהליך זה הביא פריחה כלכלית ומסחרית חסרת תקדים גם לסוחרים היהודים ובעיקר לפרנקוס. עם הסוחרים הגיעו אנשי הכמורה המלומדים, דוגמת פוקוק, הנטיגטון, בנסון וונסלב. חלקם בא במוצהר כשליחי המיסיון, על מנת לנצר את תושבי המקום. הללו היו ערניים דווקא לנכסי הרוח של הקהילות. על צרפתים הוטלה משימה מפורשת להגיע לנכסי רוח של בני המזרח. השליחים, אנשי הכמורה, התרועעו עם ראשי הציבור היהודי בנסיבות שונות. במהלך הקרבה הזו גם נמצאו הדרכים להעברת הספרים לידיהם, אם היה זה בדרך של הברחה או ברכישה מסודרת, כפי שהתנהלו הדברים בערים אחרות באימפריה העות'מאנית.¹⁰⁶

105 א' שמוש, הכתר – סיפורו של כתר ארם-צובה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 77-108.

106 על ההתעוררות הכלכלית של חלב במאה השבע-עשרה ראו: Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo 1600-1750*, NY 1988; על הקהילה היהודית במאה זו, ראו: 'זנה', ענייני שבתאות בפנקסו של רבי אברהם רויגו, ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' נב-נד (הדיון בפעילות המיסיונרית); 'הראל', בין תככים למהפכה – מינוי רבנים ראשיים והדחתם בכגדאד, דמשק וחלב, 1914-1944, ירושלים תשס"ז, עמ' 29-58; הנ"ל, 'מחלוקת והסכמה, ספרדים ומוסתעריים בחלב', בתוך: 'דישון וש' רפאל (עורכים), לאדינאר, א (תל-אביב תשנ"ח), עמ' 119-139; אילן (לעיל), הערה 91, עמ' 13-33; על חיבוריהם התורניים של בני חלב בתקופה זו, ראו: הראל (לעיל), הערה 77, עמ' 419 (מפתח: 'תקופת החיבור'). תודה לד"ר מרים פונקל על עזרתה הרבה בעניין זה. קשה יהיה להקיש ממהלך זה על מקומו של הקולוניאליזם בשכירת תרבויות. לשימורה של הספרייה

ד. סיכום

מן העיון ב"מדפי" ספריית בית הרמב"ם לדורותיה עולות שלוש קהילות ספרייה – אחת שבמצרים ושתיים שבחלב.

זו שבמצרים הייתה מרוכזת סביב בית הרמב"ם – בני הבית היו שומרי משמרת ה"ספר" האוטנטי הן זה שבשל לפרסום והן זה שנותר בטיטא מתקדמת. לבני בית הרמב"ם הותר השימוש בטיטוטת אלו משל היו הם מחזיקי זכויות היוצרים בירושה. בני המשפחה הרחבה היו גם המחוללים של העתקות החיבורים של אבותיהם הלומדים בהם והממריצים אחרים ללמוד מהם. בימים של פולמוס על תכני הלימוד בקהילות, היו בני בית הרמב"ם שבמצרים ואגפיה חוד החנית של המאבק במתנגדים ובמחרימים. 'קהילות הספר' ברחבי העולם היו החזיתות המתחלפות.

חבורת הלומדים בחלב, זו שקודם להגעת מגורשי ספרד עסקה בחיבורי בית הרמב"ם וחוגו כמות שהם ובכלל זה היצירה ההגותית הבת-רמב"מית שלא הייתה רק פילוסופית רציונאלית כיצירתו. בחלב של ימי ר' דויד השני ובדור שלאחריו המשיכו במסורת הדרש, הפרשנות וההגות החסידית.

רבים מן המהגרים בני ספרד הגיעו לחלב, כמו לקהילות ישראל האחרות, עם מסורות לימוד מיימוניות משלהם. חלק מן המסורות משקפות נאמנות למסורת הרציונאלית של הרמב"ם דוגמת פירושים למורה הנבוכים, ולספר המדע; העתקות ותרגומים של החיבורים הרפואיים של הרמב"ם לצד חיבורים מדעיים ורפואיים שהייתה להם זיקה לתחומים אלו דוגמת רוקחות, אסטרונומיה ופילוסופיה. בעוד שמסורות העיון – המסורת ההלכתית¹⁰⁷ ומהמסורת ההגותית הרציונאלית של הבאים מספרד השתלבו

בחלב אומנם נודעה השפעה על שימור הסמכות התרבותית של המשפחה ושל ממשיכי דרכה התרבותית ופירוקה של הספרייה בידי 'קולוניאליסטים' עשוי להיראות פירוק הרציפות התרבותית והסמכות של הקהילה שממנה נרכשו האוצרות הללו. אך שינוי המעמד המגבש של "ספריות בית הרמב"ם" התחולל כנראה עוד קודם להגעת פוקוק.

107 למסורות אלו יש לשייך את כתב היד המשובח של תשובות הרמב"ם והראב"ם, כ"י סימונסן א [= כ"י ששפורטאש] שהיה במקורו בידי ר' סעדיה אבן דנאן בגראנאדה בשנות ה-70 למאה ה-15; מעתיק כתי" זה העתיק מכת"י ספרדי קורסיבי וממילא משתקפת כאן המסורת המיימונית הספרדית. אולי גם כתי" סימונסן ב מקורו בספרד באותם חוגים. עם הגירוש הועברו כתי" אלו אל מחוץ לספרד, אולי למארוקו ומשם הגיע הראשון לידי ששפורטאש. ראו: D. Simonsen, 'Maimoniana', *Festschrift zum siebzigsten Geburtstag Jakob Guttmanns*, Leipzig 1915, pp. 210-224; D. Simonsen, 'Vier arabische Gutachten des Mose ben Maimon', *Livre d'hommage à la mémoire du Dr. Samuel Poznanski (1864-1921)*, Varsovie 1927, pp. 175-181; D. Simonsen, 'Arabic Responses of Maimonides', *JQR*, os, 12 (1900), pp. 134-135. על פיו הוכנה מהדורת שו"ת הרמב"ם: מ' תמה, (מהדיר), ספר פאר הדור תשובות הרמב"ם, אמשטרדם תקכ"ה (ראו שם את דבריו ודברי הרבנים המסכימים המקדימים את הקובץ); א"ח פריימן, תשובות ראב"ם, עמ' xxv-xvii; בלאו, תשובות (לעיל, הערה 5) ג, עמ' 3-6.

במסורות הלימוד החלביות, שלאחר העדכון המיימוני, וחיזוקו אותן; הקליטה של מסורות ההגות הדתית המיסטיות שלהם הייתה שונה. מסורות הלימוד המיסטיות שהספרדים הגיעו אתן היו מנותקות ממורשת בית הרמב"ם; הן נשענו על המסורת הקבלית הספרדית. הקבלה הספרדית הפכה דומיננטית והיא השתלטה על המסורות החסידיות שהתפתחו במזרח בזיקה למורשת בית הרמב"ם עד להגעת המגורשים. לאחר הגעת היהודים הספרדים יצירתה ההגותית הדתית של חלב ממוזגת המשך של יצירה וזיקה לספריית בית הרמב"ם, להוציא השינוי הגדול שנבע מהשתלטות הקבלה.¹⁰⁸

חלב הייתה אפוא מקרה מבחן ואספקלריה לתמורות שביצירה היהודית באגן הים התיכון המזרחי במאות 12-17. משיצאו העדויות לרעננות האינטלקטואלית של חלב לספריות אירופה, זכו הכרטיסים הביבליוגרפיים והדיוקנאות האינטלקטואליים של בני בית הרמב"ם לעדיפות במחקר. עיון נוסף באלו מאפשר להציע את ההקשרים התרבותיים שמעוררת ספרייה בדורות חייה.

נספחים¹⁰⁹

כתבי בית הרמב"ם באוספי ספריית הבודליאנה באוקספורד

נספח א: כתבי הרמב"ם ובית הרמב"ם באוסף פוקוק

מקור

1. אוטוגרפים		
פוקוק	נויבאואר	
2951	404	פירוש המשנה נזיקין קדשים עותק משנת 1167

2. העתקות שיש בהם קולופונים		
אגרת תימן	2218/2	280א
בסופו העתק הקולופון ממנו הועתק כ"י זה: "יום ה' כו לתמוז ז"ל שנת ר'נו' שמים" (השווה גם כ"י אוקספורד 2414). המתרגם הוא נחום בן יעקב המערבי.		
פירוש המשנה פרק חלק (בשוליים פרוש בערבית מאת ר' דוד ז"ל [= הנגיד?]) למשנה פאה א: א.	407/1	68
קולופון: "בירח שבט בחמשי בו שנת הרמ"ח (1488)". המעתיק: "יוסף בן ידיד ... המכונה גראוי נב"ע בר יצחק בר משה בן יוסף". בעלים: "אברהים עבוד... אתתק"נ לשטרות" (1639).		
פירוש המשנה אבות	407/2	68
קולופון: "נשלמה מסכת אבות ... בתרין בשבא דהוא שנים ועשרים בחדש שבט שנת הרמ"ח (1488)... וכתב ... יוסף בר ידיד המכונה גראוי נב"ע בר יצחק בר משה בר יוסף".		

109 מר כרמיאל כהן הכין את התשתית לנספחים עסק. תודה לו על עזרתו במהלך העבודה במחקר בית הרמב"ם. הנספחים נערכו בדרך מקוונת, על יסוד מאגרי הנתונים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

108 ייתכן שנעשה לאחרונה ניסיון 'לרפא' את המהפך שהתחולל בשלהי המאה ה-16 ובמאה ה-17 בחלב בתקופות מאוחרות יותר ולשרטט את דיוקנה של הקהילה כמי שלא הניחה מידיה את חיבורי הרמב"ם. ביטוי לו מצאתי בקובץ שיצא לאור בהוצאות מכון ארם צובה בשנת תשמ"ט [= 1989]: 'ענתבי-סקה, מ' סתהון, א"י בקשי ו' עטיה (עורכים), ספר אוצרות חכמי ארם צובה על הרמב"ם כרך מדע, ירושלים תשמ"ט. העורכים מעידים בפתחו כי הוא 'כולל פירושים וביאורים של כל גדולי חכמי ארם צובה בכל הדורות על משנה תורה של רבי משה בן מימון'. אך בקובץ שיוחד לספר המדע רק 220 עמ' ובו מלוקטים דבריהם של 11 חכמים שחיו על פני שלוש מאות והם: יהודה קצין, ישעיה עטיה, שלמה לניאדו, יצחק ענתבי, אליהו שמאע, משה סוויד, יצחק עטיה, שלום כאסכי, עזרא עטיו, דויד סתהון דבח ועבדיה הראיה.

פוקוק נויבאואר

1236 345

דלאלה אלחאירין

קולופון: "נכתב מורה הנבוכים היקר הזה על שם התלמיד היקר ... אברהם הלוי החסיד ... בר ... עובדיה ... ידיען רצי"ס"ט ... סעדיה בכ"ר דוד ... עדני ירח אדר שנת אתשכ"ה (1473) לשטרות".

מורה נבוכים

1251 204

קולופון (דף 137א): "נכתב בשנת הר"ה (1445) ליצירה כח' לירח אלול".

פירוש המשנה טהרות

406 205

בשער חותמת בעלים: "עובדיה בכה"ר סעדיה הדיין ס"ט". בכתבתו של ברכות בן יוסף הכהן, מעתיקו של כ"י אוקספורד 611-613 ו-1632, שהועתקו בארם צובא בשנים 1467-1484.

בסופו: "קובל חסב אלטאקה עלי ספר הר"ם במז"ל בכתביה ידו ... עלי ידי אנא ... מוסי בן עבד אלמחסן ס"ט".

מלות ההגיון

1322/3 343

בראש כה"י ציוני בעלים: "יעקב בכמה"ר יצחק חמאן ו"אהרן פיזאנטי". קולופון: "נשלם חמשה עשר באייר שנת ה' אלפים ומ"ט שנים לבריאת עלמא". [1389]

פצול מוסי

2113 309

קולופון: "תם ... פי עשר אל אול מן שהר אלול סנת הקי"ב ... וכתב לנפסה ... מכלוף ולד אל חזן שמואל דמנשי זלה"ה". [1352]

דלאלה אלחאירין

1244 102

בסופו: "ברוך רחמנא דסייעו מלך מאיר" ואולי הוא המעתיק, המשלים.

כפאיה אלעאבדין

1274 135

בעלים: "שמש ב"ר אברהם הרפא התנא".

קולופון: "נשלם יום ... עשרין ותשעה יומי לירח תשרי שנת א'תקפ"ט לשטרות וכתב אליעזר בר אברהם במד' בעלת הוד (= בעל בק) לכבוד ... אהרן הזקן היקר הרפא". [1277]

פוקוק נויבאואר

239 858

ספר המצוות

בעלים: "עוזיאל בר יהושע", ו"קניתי מן [...] צדקה בן אלש[...]. וכתב עבד האל [...] בירבינו יהושע ... הנגיד ראש ישיב[ה] של תורה נכד רבינו ... הגאון בירבינו מימון".

קולופון: "ונשלם זה הספר ... והוא לבחור ... צדוק הלוי ש"ץ בן ... זכאי ביר' שמריה ... קובלת חסב אלטאקה פי שנת אתקפח לשטרות". (1277)

פירוש המשנה מסכת כלים

398 97

בעלים: "לאברהם למקנה".

בסוף כה"י: "קובל חסב אלטאקה על ספר הר"ם במז"ל בכתביה ידו ... על ידי אנא ... מוסי בן עבד אלמחסן ס"ט"

וחתימת בעלים: "קנה דוד הרופא בר יעקב בר שלמה הרופא".

קולופון: "וכתב שלמה הלוי בר ... שמואל הדיין המשכיל". כתבי יד מס' 394-399 הועתקו ע"י הדיין שלמה הלוי בן שמואל, ונכתבו בשנת א' תקל"ה [= 1223]. ראה קולופונים בכ"י מס' 397-399

פירוש המשנה סדר קדשים

397 237

בשער חתימת בעלים: "לאברהם למקנה".

בסוף כה"י חתימת בעלים: "יעקוב הרופא",

קולופון: "נגמר סדר קדשים ... בירח כסליו שנת א'תקל"ה לשטרות ... וכתב שלמה הלוי ב"ר ... שמואל הדיין המשכיל". כרכים נוספים מכ"י זה נמצאים במס' 394-396; 398

פירוש המשנה ברכות-כלאים

394 238

ציוני בעלים: "משה בכ"ה רבנו הדיין", "לאברהם למקנה".

הערת בעלים: "קנה שמואל ב' דוד נ"ע מן יד יעקוב אלסופר יום תשעה באב שנת אתש"ע לש[טרות]". [1459]. רשימות בערבית מאת "יעקב בר שלמה הרופא".

כתבי יד מס' 394-399 הועתקו ע"י הדיין שלמה הלוי בן שמואל, ונכתבו בשנת א' תקל"ה לשטרות [= 1223]. ראה קולופונים בכ"י מס' 397-399

פירוש	פוקוק	נויבאואר
פירוש המשנה סדר נשים	72	403
בסופו: "קובל חסר אלטאקה עלי ספר הר"ם במז"ל בכתיבת ידו ... על יד ... מוסי בן עבד אלמחסן ס"ט". המגיה הנ"ל שחי ופעל בארם צובה בשנת 1470 לערך, גם השלים כתיבת דפים רבים, בעיקר בראש כה"י ובסופו.		
פירוש המשנה אבות	285	120/2
קולופון (בדף 192ב): "וכתב ישמעאל בן יוסף הסופר בר' שמואל המלמד".		
3. העתקות		
	פוקוק	נויבאואר
מוסר בחרוזים (מיוחס לרמב"ם)	280B	2218/7
בראשו כותרת: "מוסר נאה ... מהרמב"ם ז"ל לרב החכם ר' אברהם בנו ז"ל. בסופו: "מכאן עד סוף האגרת הוא נדפס בדפוס ויניציאה שם המצאנו".		
אגרת לשמואל אבן תיבון	280B	2218/8
אגרת לרבי יפת הדיין	280B	2218/5
שו"ת הרמב"ם	280B	2218/1
אגרת אל תלמידו יוסף בן יהודה	280B	2218/4
אגרת השמד	280B	2218/3
השווה כ"י אוקספורד 2/2414		
פרק מדברי הרמב"ם	280B	2218/11
בכה"י: "פרק מדברי הרמב"ם ז"ל לאחד מן האוהבים".		
מלות ההגיון	187	2065/3
המעתיק: אליהו בן שבתי קסרייט בשנת רס"ד (1503).		
פירוש אפוריסמי של אבוקרט	405	2116/3
בראש כה"י ציוני בעלים: "מקנת כספי שמואל הכהן" (א1), "הר"ר חסדאי בן שמואל מפרחי כהונה", "ישראל אזרנו" (בעמוד הראשון); ציוני בעלים (דף 201ב): "אהרן בכמה"ר שמואל מפרחי כהונה", "משה בכמה"ר שמואל הכהן", "חסדאי בכמה"ר שמואל ... מפרחי כהונה".		

פירוש	פוקוק	נויבאואר
פירוש המשנה שבת עירובין פסחים	236	395
בשער חתימת בעלים: "דוד הרופא". בסוף כה"י: "קובל חסב אלטאקה עלי ספר ארוב אלמעטם בכתב ידו ... על ידי ... מוסי בן עבד אלמחסן". כתבי יד מס' 394-399 הועתקו ע"י הדיין שלמה הלוי בן שמואל, ונכתבו בשנת א' תקל"ה [= 1223]. ראה קולופונים בכ"י מס' 397-399		
פירוש המשנה נזיקין	235	396
בעלים: "קנה שמואל בן דוד". בסופו: "קובל חסב אלטאקה על ספר הר"ם במז"ל בכתיבה ידו ... על ידי אנא ... מוסי בן עבד אלמחסן ס"ט. ראה קולופון בכ"י אוקספורד 397".		
פירוש המשנה סדר טהרות	233	399
בעלים: "לאברהם למקנה" בסוף כה"י: "קובל חסב אלטאקה עלי ספר הר"ם במז"ל בכתיבת ידו ... על ידי אנא ... מוסי בן עבד אלמחסן ס"ט"; קולופון: "וכתב שלמה הלוי בר' ... שמואל הדיין המשכיל". כתבי יד מס' 394-399 הועתקו ע"י הדיין שלמה הלוי בן שמואל, ונכתבו בשנת א' תקל"ה [= 1223]. ראה קולופונים בכ"י מס' 397-399		
פירוש המשנה סדר זרעים	260	400
בסוף דף 212: "מן פרוש ר' שמריה נ"ע מן פרשת כי תשא". בשער תעודת מכירת כה"י בערבית ע"י "יצחק בר ישמעאל ... לר' אליה בר יהודה קצאץ" בכסליו שנת א'תר"ג לשטרות [= 1291], העדים: "יהודה בר' שמואל נ"ע ירושלמי" ו"יוסף בר סעדיה" קולופון: "נגמר ... וכתב רבא הלוי בי"ר אלעזר זצ"ל בשנת א'תקל"ג לשטרות (1222)".		
אגרת ר' מיימון הדיין (אגרת הנחמה)	186	1315/5
הערה בכה"י: מאת "מרנו ורבנו מימון בר' ... יהוסף ... במדינה פאס שנת אתעא לשטרות" [1160]; קולופון: "וכתב עמנואל הקטן בי"ר יחיאל".		

פוקוק	נויבאואר	פוקוק	נויבאואר
186	1315/2	אגרות וקינות מיוחסות לראב"ם	
		כולל סופה של אגרת שנשלחה כנראה לאברהם בן הרמב"ם, כ"כתב מר' אברהם ב"ר משה ז"ל אצל גאון יצחק בן שויך ז"ל".	
43	380/1	פירוש המשנה לרמב"ם (אבות)	
		חתימת בעלים: "יהודה בר יצחק ב"ר יהודה".	
101	1245	דלאלה אלהאירין (חלק ב)	
242	401	פירוש המשנה לרמב"ם (סדר מועד)	
145	1248	דלאלה אלהאירין	
359	609	משנה תורה (נוזיקין, קנין, משפטים, שופטים)	
		בדף 193 ב שטר מכירת כתב היד משנת הרמ"ט (הרפ"ט?) השמות מחוקים	
211	124	דלאלה אלהאירין	
		בעלים (דף א2): "מה שקנה ... יצחק הכהן בר משה הכהן נ"ע"	

פירושים

1. פירושי בית הרמב"ם

פוקוק	נויבאואר	פוקוק	נויבאואר
68	407/1	בשולי פירוש המשנה פרק חלק פירוש בערבית מאת "ר' דוד ז"ל"	
		[= הנגיד ?] למשנה פאה א:א	
		ראה לעיל, פירוש המשנה פרק חלק	

2. פירושי חוג הרמב"ם

פוקוק	נויבאואר	פוקוק	נויבאואר
297	1519	אלמרשד אלכפי (תנחום הירושלמי)	
		קולופון המעתיק העיקרי (74 בסוף): "בחמישי בשבא שהוא ארבעה ימין לירח תמוז שנת חמשת אלפים ומאה שמונה וארבעים ליצירה [= קמ"ח (1388)] ... בעיר ג'ולס דעל מי בורות הסמוכה לעכו די על שפת הים וכתב סעדיה ב"ר יעקב נ"ע".	

פוקוק	נויבאואר	פוקוק	נויבאואר
234	1239	דלאלה אלהאירין	
		בראש כה"י ציוני בעלים: "אפרים הרופה יצ"ו", "סעדיה בן אפרים הרפה".	
405	2116/1	פרקי משה	
		בראש כה"י ציוני בעלים: "מקנת כספי שמואל הכהן" (א1), "הר"ר חסדאי בן שמואל מפרחי כהונה" (א1), "ישראל אזרנו" (בעמוד הראשון);	
		ציוני בעלים (דף 201ב): "אהרן בכמה"ר שמואל מפרחי כהונה", "משה בכמה"ר שמואל הכהן", "חסדאי בכמה"ר שמואל ... מפרחי כהונה".	
		תרגום: "נתן המאתי".	
280	1270/1	אגרת תחית המתים	
		בעלים: "יצחק רומאן".	
223	1313	תג'ריר אלהאיק אלנטריה ותכליס אלמקאצד אלנפסאניה (ר' דוד בן יהושע)	
185	630/2	פירוש למסכת ראש השנה (מיוחס)	
		ציון בעלים (דף א1): "שלי יאודה בכ"ר משה אברמטו ... בשנת השכ"ד [1564]	
212	1242	דלאלה אלהאירין	
		ציון בעלים (דף א2): "סעיד אלקאעה".	
280	1270/7	פי אלבואסיר: מאת "מוסי בן עביד אללה אל אסראילי אל קרטבי"	
280	1270/5	מקאלה פי ביאן אלאעראן	
		בעלים: "יצחק רומאן".	
307	574	משנה תורה ספרים: מדע-קדושה	
280	1270/6	אלסום ואלמתחזז מן אלאצויה אלקתאלה: מאת "מוסי בן עביד אללה אל אסראילי אל קרטבי"	
		בעלים: "יצחק רומאן".	

נספח ב: כתבי הרמב"ם ובית הרמב"ם באוסף הנטינגטון

מקור

1. אוטוגרפים

הנטינגטון נויבאואר		
589	1314	תג'ריד אלחקאיק אלנטריה ותלכיס אלמקאצד אלנפסאניה לר' דוד בן יהושע הנגיד
117	393	פירוש המשנה סדר זרעים בראש כה"י רשימה מאת "שלמה בן דוד בן אברהם בן הגאון רבנו", בה הוא מעיד שכה"י נכתב בידי הרמב"ם
הנטינגטון נויבאואר		
166	276	פירוש התורה לראב"ם בעלים: "יצחק בר עובדיה נ"ע". קולופון (דף 108א): "נשלם ... שנת א'תרפ"ו לשטרות [1375] ... במדינת צובה ... וכתב ... צדקה בר עובדיה רי"ת ... [בשביל] דוד ... נכד ... אברהם המחבר הספר הזה בירבינו מימון".
503	814/5	דיונים הלכתיים בענייני כתובות בערבית מאת הרי"ף בעלים: "מוסי בן עבד [אלמ]חסן". חלק זה ודף 83ב הועתק ע"י דוד יהושע מימון הנגיד (לפי פ' פנטון), והשוה כ"י מס' 1314.
185	628/1	השגות ר"ד הכבלי על משנה תורה ותשובות ראב"ם ציוני בעלים: "קנייתו מן צדקה מעתוק ... דוד בירב יהושע הנגיד [נין] רבינו משה [רמב"ם] ... צובא... מרחשון שנת אתרצא לשטרות הק"ם ליצירה" (דף א1), "יצחק בר ... שמואל הספרדי" (דף א3). דברי המעתיק (דף א3): "מא אסתנסכה לנפסה אלראגי רחמה רבה שמואל ברבי יהוסיף הרב החסיד". קולופון (דף 214ב): "קובלת הד'ה אלמסאיל אלד'י עלי ספר מצות עלי נסכה אלאצל אלד'י בכ"ט אלסאיל סאמחה אללה וכת אלמגאב מנו' כב' מקאבלת תחריר אב יה' לששון אתק[ב]ב" [א]תקצ"ב, אתק"י"ב [?]

הנטינגטון נויבאואר		
185	628/2	השגות ר"ד הכבלי על ספר המצוות ותשובות ראב"ם
--		

3. העתקות שיש בהם קולופונים

הנטינגטון נויבאואר		
415	1006/1	מדרש ר' דוד הנגיד (ספר דברים) בעלים (דף 182א): "הצעיר יצחק חלפון" קולופון: "כתיבת ידי אני ... יוסף שחאתה בן לא"א כהר יאודה שחאת הבן בנימן שחאתה ... ותהי השלמתו יום ד' ר"ח כסליו שנת ב'ך' בתחתי לפ"ק" תכ"ב [= תכ"ב (1662)].
426	1002	מדרש ר' דוד הנגיד (ספר בראשית) בעלים: "יצחק חלפון" (בראשו ובסופו), "אהרן כהן" (דף 110ב). קולופון אחד המעתיקים: "אני הכותב ... נסים תמאם".
522	1004	מדרש ר' דוד הנגיד (ספר ויקרא) בעלים (בסוף כה"י): "יצחק חלפון". קולופון: "כאתבו אל פקיר נסים תמאם".
563	613	משנה תורה (שופטים) "למנוחת בר' אברהם דקניט ובנו יצחק נ"ע". קולופון: "וכתבתי אני ... ברכות הכהן בר' יוסף הכהן ... וכתבתי לכבוד ... מו' רצון בר ... אליה ... והשלמתיו ביום שני שהוא יום שמיני לחדש שבט שנת הרמ"ד (1484) ליצירה ... במדינת צובה".
612	611	משנה תורה (קניין) בראש כה"י ציוני בעלים: "סעדיה בכמה"ר משה", ובסופו: "שמואל עמרם". קולופון: "ונשלם ביום שני בשבת שהוא יום שביעי לירח תשרי שנת א'תשפ"ב לשטרות" [= 1470] ע"י ברכות בן יוסף הכהן בארם צובה (ראה כ"י בודלי 612).
454	612	משנה תורה (משפטים) בעלים (דף א2): "יעקב עבאדי". קולופון: "יום עשרין מן שהר טבת סנא אלף סבע מאיה תסעה וסבעין לאלכסנדר (1467) וכתבתי אני ברכות הכהן בר' יוסף הכהן נ"ע במדינת צובה".

הנטינגטון נויבאוואר	הנטינגטון נויבאוואר	מספר	תיאור
582	216		משנה תורה ספר המדע דף 59-א-59ב, בכתיבה שונה, קטע מס' אלמרשד אלכאפי, אות ג, בערבית מאת תנחום הירושלמי.
			בראש כה"י ובדף 52 כתב אחד הבעלים כותרות המייחסות לחבורים של "תנחום הירושלמי": "כתאב אלביאן", "ספר דקדוקי התורה והסוד", ו"תם ונשלם ספר רבי תנחום הירושלמי ע"ה בשנת ארבעאת אלפין ושבע מאות וחמשים!]
			בעלים (דף 52): "יהודה בן [ ] בוד זלה"ה". קולופון (דף 52): "וכתב ... ברכות הכהן בר יוסף הכהן נ"ע". המעתיק ברכות בן יוסף הכהן כתב כ"י אוקספורד 1632; 613-611; בעיר חלב, בין השנים 1467-1484.
1243	165		דלאלה אלחאירין קולופון: "סוף חודש אב... וכתב יוסף בי"ר סעדיה ז"ל בי"ר שמואל נ"ע התימני".
605	305		משנה תורה ספר טהרה בעלים: "ן' עבד קדיר". קולופון: "נשלם זה הספר בט"ו לחודש טבת שנת חמשת אלפים ושבעים וחמש ליצירת עולם [= ע"ה (1314)] בעיר צפת קצה ארץ ישראל". השווה כ"י אוקספורד 607 (ס' 20197) שהוא כנראה המשך של כה"י זה.
608/1	567		משנה תורה ספר נזיקין חסר בהתחלה עד הלכות נזקי ממון ו:ז. החלק החסר נמצא עכשיו בכ"י 633 HUNT. (לפנים כ"י OPP. ADD. QU. 151, דפים 91-100, קטלוג 21, 2424). בסופו רשימה בערבית וציון בעלים: "אברהם בר שמשון בר רב שבתי זל"ע". קולופון: "נשלם ... בחד בשבה דהוא תלתה יומי בירח סיון א'תרכ"א לשטרות (1310) במדינת תבריו וכתב אותו דניאל בן החבר ז"ל בשביל אחיו ... שר שלום דמתקרי עז אלדולה".
596	380		משנה תורה ספר הפלאה קולופון: "נגמר ספר זה בעשרין וחמישה יומי בירח אייר שנת אתרי"ו לשטרות [= 1305] כתבתי אני אליעזר בר יוסף המלמד ידיע באבן אל נאטפאני תנצב"ה".

הנטינגטון נויבאוואר	הנטינגטון נויבאוואר	מספר	תיאור
1008	134		מדרש ר' דוד הנגיד (ספר שמות) בעלים: "אלפקיר אפרים בן ... אל אחד" (בראש כה"י); "חייא בה"ר משה" (בסופו). קולופון: בשתי כתיבות. רובו נכתב ע"י משה בן יצחק בן משה, מעתיקו של כ"י 1007, עבור יעקב בן יצחק ג'בילי, ודפים 75-133 ע"י נתן בן אברהם בן ישמעאל בן יהודה תיפא שהעתיק כ"י שטרסבורג 4033-4035 בדמשק. ראה התיקונים לקטלוג אוקספורד. שם נמצא קולופון המעתיק משה בן יצחק בן משה שהעתיקו עבור יעקב בן יצחק ג'בילי, מצויינים השמות "יעקב בר יצחק" (דף 87-א-88ב), "מוהוב" (96א ועוד), "אני נתן" 101ב. (רכ"ה (1465)
1007	294		מדרש ר' דוד הנגיד (ספר בראשית) חלקים אחרים של המדרש נמצאים בכ"י אוקספורד 1008 (שמות) וקמבריג' (FF2.17 במדבר), שם נמצא קולופון המעתיק משה בן יצחק בן משה שהעתיקו עבור יעקב בן יצחק ג'בילי, בכתיב היד האחרים של הדרשות לס' בראשית כתוב בפ' ויצא ומקץ התאריך שנת הקנ"ז, אך בכ"י זה התאריכים הם 1464 (דף 88) ו-1465 (דף 135ב) וכנראה שכה"י נעתק בשנת רכ"ה.
1521/2	129		שעורים מנקולה מדאוריתא ומן כלאם אלחכמים לר' דוד בן יהושע הנגיד נכתב ע"י סעדיה בן יוסף אלעדני, שהעתיק דפים 1-312 בכ"י זה בעדן (תימן). אך נכתב בכתיבתו המאוחרת ו שסיגל לעצמו אחרי שהיגר לא"י או לסוריה.
1255	562		מורה נבוכים ציוני בעלים: "מאיר בן אברהם המכונה אשתרוק ... איש פרויניצה" (238ב נמחק ובלתי קריא בסרט, הקריאה לפי קטלוג נויבאוואר), "משה די אוזידה" (238ב, ואולי הוא כתב את הדרוש בדף 164). שם המעתיק "שמואל"
814/1	503		שו"ת רמב"ם בעלים: "מוסי בן עבד [אלמ]חסן". נכתבו ע"י ברכות מן יוסף הכהן, השוה כתבי יד אוקספורד 613-611, 1632

הנטינגטון נויבאואר

2280/7 46

מורה נבוכים

עותק בכתיבה אשכנזית

452

602

משנה תורה ספר עבודה, קרבנות

בעלים: "אפרים בן יעקב רי"ת".

קולופון המגיה: "הגהתי ספר זה מספר אשר כתוב עליו בכתב ידי רבנו משה המחבר ש"צ וכך כתוב עליו בכתב ידו הוגה מספרי וכתב משה בן מימון זצ"ל וכתב נתן הלוי בן מרדכי תנצב"ה"; מעליו נוסף השם "מוסי בן מט'פר בן חסין". קולופון דומה גם בסוף ס' עבודה).

211

594

משנה תורה ספר נשים

ציון בעלים (בראש כה"י): "אני דויד מלמד בר' יוסף לוי", "יעקב בן ר' יצחק אלנירמא יושב אצל ... סעדיה", "אהרן ב"כ שלמה ידיע קטאן", ו"משה" שהיה בעליו של כה"י ב"שנת" א"תשי"ח [= 1407] לשטרות". בסוף כה"י רשימה מאת "אבראהים אללוי בר יוסף אללוי" על הולדת בנו "אצחאק הלוי בן אברהם אללוי" ב"שנת א"תשס"ט [= 1458] לשטרות".

קולופון: "נשלם זה הספר בירח טבת שנת א"תר"ג לשטרות [= 1292], וכתב יונה הכהן בן מבורך הכהן ... עבור שר שלום ... ביר' סעדאל הזקן".

164

1249

דלאלה אלחאירין

קולופון: "כמלת ... כאמס עשר אב יהפך לשמחת שנת א"תר"ג לשטרות (1292) ... יעלקהא לנפסה ... אבינדב בר סעדיה הלוי ... במדינת מארדין".

162

1237/1

דלאלה אלחאירין

הבעלים: משה הלוי.

המעתיק: יוסף הכהן בן עלי בן אהרן סיים לכתוב בשנת לה (1275) במדינת ארביל.

162

1237/6

דלאלה אלחאירין

--

267

1241

דלאלה אלחאירין

ציון בעלים (דף 104ב): "וקניתי אני יוסף בן צדקה יודיע (...)"

קולופון קדום: "כתב ישועה בן (חייא)". (דף 197א).

קולופון המשלים (סביב הקולופון הקדום): "והמשלים סעדיה ב"ר מרדכי ב"ר משה הידוע התימני השלמתי ... חדש אדר שנת א"תשמ"ג" (1432).

הנטינגטון נויבאואר

577 80

משנה תורה ספר מדע-אהבה

בדף 165א בכתיבת ידו של הרמב"ם: "הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל". בראשו הערה על הבעלים "אלעזר ז"ל ... בר פרחיה ס"ט".

בסופו: "וכתב יפת בר שלמה הלוי הפרנס נ"ע".

598 219

משנה תורה ספר זרעים

קולופון (דף 256א): "וכתב יפת ביר שלמה הלוי" מעתיק זה העתיק את כ"י בודלי 577 (HUNT. 80, ס' 19448) שבו נמצאת חתימת הרמב"ם.

קולופון המגיה (בסוף כה"י): "הגהתי זה הספר מספר מוגה ועליו חתימת המחבר זק"ל שהוגה מספרו בכתיבה ידו ... והשלמתי אותו ביום חמישי ראש חדש טבת שנת א"תרמ"ח לשטרות, צ"ז (1337) לפרט היצירה, שנת השמטה בעיר צפת ... וכתב ... חייא הכהן בר' ברכות הכהן".

4. העתקות

הנטינגטון נויבאואר

919 21

משנה דמאי עם פירוש הרמב"ם וליקוטים

1003 410

מדרש ר' דוד הנגיד (ספר שמות)

הבעלים: "יצחק חלפון בכ"ר ... משה". (לפי קטלוג נויבאואר, שם הבעלים סעדיה בן מרוזק יצ"ו נכתב על גבי הכריכה)

1005 528

מדרש ר' דוד הנגיד (ספר במדבר)

המעתיק הוא נסים תמאם מעתיק כ"י אוקספורד 1002 ו-1004.

969/6 412

קטע מהקדמת הרמב"ם לפרוש המשניות תרגום אלחריזי

בתוך: מאמרים וביאורים לפסוקי מקרא ומאמרי חז"ל.

1257 86

מורה נבוכים

583 Don. 23

משנה תורה ספר זמנים

מאה ט"ו. נכתב, כנראה, בצפון אפריקה, אולי ע"י ידים אחדות.

593 408

משנה תורה ספר הפלאה וספר קנין

בכתב ידו של ברכות בן יוסף הכהן שהעתיק כתבי יד רבים אחרים, רובם בארם צובה בין השנים 1467-1484.

הנטינגטון נויבאואר

תשובות ר' יהושע הנגיד בתוך פירוש משנה תורה לר' סעדיה בן דוד אלעדני	620	361
ראה להלן תחת 'פירושים'		
כתאב אלמרשד אלי אלתפרר ואלמרפד אלי אלתגרד לר' דוד בן יהושע הנגיד	1422/1	382
שרח נוסח התפלה לר' דוד בן יהושע הנגיד	626	447
בעלים (בסוף כה"י): "מוסי נ' עבר אלמחסאן זלה"ה" ירש את כה"י מ"אבי סלימאן נ"ע בן כמה"ר עובדיה בן כמה"ר צדקה ...".		
בדף 68ב: "בפנינו עדים ... נעשה הוראו' היקרים כבוד ר' אליה מצרי ור' שמואל נ' עלואן נ' (?) וחנן נ' יצחק אלירושלמי".		
שרח נוסח התפלה לר' דוד בן יהושע הנגיד	627	486
התוכן והבעלים זהים לכ"י אוקספורד 626. [המשפט הבא אינו מן הקטלוג] החיבור משופע בהפניות ר' דויד לחיבורים אחרים שלו.		
משנה תורה ספר קדושה	595	516
משנה תורה ספר הפלאה-עבודה	588	310
משנה תורה ספר הפלאה	597	286
משנה תורה ספר זרעים-שופטים	599	49
משנה תורה ספר זמנים	586	379
בעלים (דף 192ב): "שמואל בר ישועה ואחיו שלמה ס"ט". הלכות שביתת עשור (דף 193א-197ב) נוספו בכתיבתו של ברכות בן יוסף הכהן (סוריה, סוף המאה ה"ט).		
משנה תורה ספר זמנים	585	378
ציוני בעלים: "קנה ... יוסף הלוי בר אהרן הלוי בר' יוסף הלוי בר' אהרן הלוי הנודע באבן עצאעץ" (דף 220א). "קניתי אני הספר משה בן יוסף ... שנה חמשה אלפים ושלוש מאה כ"ה לבריאת העולם (1565)" (דף 220ב).		

הנטינגטון נויבאואר

דלאלה אלחאירין	1246	236
תרגום ערבי לנביאים אחרונים בראשו וסופו כרוכים קטעים ממשנה תורה לרמב"ם	181	206
קולופונים של המתרגם: "ואתפק פראג' הדה אלנסכה אלמימונה, סאדס עשר אב שנת את"ק ו"ז לשטרות" (1196; בסוף ירמיה), "וכאן אלפראג' מנה פי לילה אלארבעא וה' לילה אלערבה (= הושענה רבא) סנה אלף ת"ק וז' לתאריך" (בסוף יחזקאל).		
כפאיה אלעאבדין	1276-1275	439,418
משנה תורה (קטעים)	606	34
פצול מוסי	2115	356
משנה תורה ספר זמנים	584	631
פירוש המשנה סדר מועד	402	368
פצול מוסי	2114	Don. 33

פירושים

1. פירושי בית הרמב"ם

הנטינגטון נויבאואר

פירוש להלכות קידוש החודש לר' דוד בן יהושע הנגיד	632/1	492
אוטוגרף. הפירוש נתחבר בשנת "אלף וסת מאיה תמאניה ותסעין ללאסכנדר אלמאקדוני" [= 1387] (דף 18ב)		
פירוש למשנה תורה ספר זמנים לר' דוד בן יהושע הנגיד	625	597
בשוליים ובדפים 164-166, 179-182, 204-209 נוספו הערות ופירושים בעברית ובערבית מאת המעיר, שהוא קרוב לודאי דוד בן יהושע הנגיד (לפי פ' פנטון).		

2. פירושי חוג הרמב"ם

הנטינגטון נויבאואר		
129	1521/1	אלמרשד אלכאפי חלק מקובץ המכיל ספר של ר' דוד בן יהושע קולופון: "הכותב ... סעדיה בר דוד ... יום עשרין מן שהר אלול שנת ה'רי"א ליצירה וא' תשס"ב לשטרות (1451) ... וכאן כתבה פי מדינת עדין".
621	1520	אלמרשד אלכאפי קולופון: "תם כתאב אלכאפי והו כתאב אלמרשד ... ליל אחד עשר לירח מרחשון ... הקנ"ג ליצירה (1392) וכתב שלמה ב"ר דוד ב"ר בנימין עד שרש סיר פי חרף אלסמך ונפטר ריתב"ע ומכאן השלימו ... אברהם אחיו ב"ר דוד ב"ר בנימין רי"ת".
248	1524	אלמרשד אלכאפי דפים 2-3, 79-129 הושלמו בכתיבה מאוחרת, קולופון המשלים: "יום אל תלאת חאדי עשר חדש אדר הנהדר שנת א'תשס"ג לשטרות" [= 1452].

3. פירושים

הנטינגטון נויבאואר		
613	2279/1	פירוש מורה נבוכים
373	621	פירוש משנה תורה לר' סעדיה בן דוד אלעדני שנת רמ"ה (1485)
372	619	פירוש משנה תורה לר' סעדיה בן דוד אלעדני שנת רמ"ד (1484). הבעלים: יצחק בן אשר חזן, בערדישה, אפרים בן אשר חזן.
398	622	פירוש משנה תורה לר' סעדיה בן דוד אלעדני (טהרה) אוטוגרף של ר' סעדיה. שנת רל"ה (1475).
559	1258/1	פירוש מורה נבוכים מאת ר' יוסף בן אבא מארי אבן כספי
559	1258/2	שער כבוד השם תשובות להשגות הרמב"ן על מורה נבוכים

הנטינגטון נויבאואר

הנטינגטון נויבאואר		
361	620	פירוש משנה תורה לר' סעדיה בן דוד אלעדני קולופון המחבר: "יום אתלאתא אלדו הו יום כ"ח טבת שנת הרל"ט ליצירה (1479)... והכותבו מחברו ... פי מדינת דמשק". המחבר מביא בחבור ט"ז תשובות להר' יהושע הנגיד.
46	2280/1	פירוש המלות הזרות שבמורה נבוכים (ר"ש אבן תיבון) כתיבה אשכנזית.
460	616	משנה תורה בערבית (זמנים)
217	623	פירוש שלמה בן ישועה הכהן לספר אהבה

4. אל הרמב"ם או אודותיו

הנטינגטון נויבאואר

הנטינגטון נויבאואר		
162	1237/7	חרוזים למורה נבוכים חלק מקובץ המכיל רמב"ם מעתיק: יוסף הכהן בן עלי בן אהרן סיים לכתוב בשנת לה במדינת ארבל. ל"ה (1275)

אר"ץ ומלואה

מחקרים בתולדות קהילת ארם צובה (חלב)
ותרבותה

בעריכת

ירון הראל, יום טוב עסיס, מרים פרנקל

א

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים

המרכז לחקר יהדות ארם צובה וסביבתה
האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז מורשת יהדות ארם-צובא (חלב)

ירושלים תשס"ט